

J

širokými zlatými krajkami a stříbrnými knoflíky. Dlouhá hedvábná sukně se zlatým krajkovým lemem se oblékala na několik naškrobených plátěných spodnic a spodní košili (*těsnocha*). Široké zástěry z průhledných krajkových tkanin nebo vyšívané tylové lemovala paličkovaná krajka. V pase se vázaly hedvábné stuhý různých barev. Jako u kroje těšínského a goralského se používaly dva druhy rukávců (*kabotek*, *košulka*), stříhem si velmi podobné. Ve všední den se nosil kabotek šitý z pevné látky. Košulky se zhotovovaly z jemného materiálu, bohatěji se zdobily výšivkou a jejich našasené rukávy měly v nadloktí vzhůru obrácenou vyšívanou nebo paličkovanou krajku (*tacle*). Jako u ostatních krojů těšínského Slezska se nosila obdobná úprava hlavy vdaných žen: přes měkký čepec s náčelní krajkou (*koronka*), paličkovanou, háčkovanou, pletenou, síťovanou a vyšívanou na tylu, s ozdobnými zoubky na okraji, se vázaly velké šátky (*rožkový*, *spuščkový*) s dlouhými cípy spadajícími na záda. Vyšívaly se jednobarevnou geometrickou výšivkou podle počítané niti. Ve 2. polovině 19. stol. ji nahradila bílá ornamentální výšivka, prováděná plochým stehem a dírkováním. Bohatý vzhled kroje doplňovaly stříbrné šperky. Původ lidových šperků se odvozuje z renesančního oděvu šlechtických a měšťanských vrstev. Nejcennějším šperkem byl stříbrný, někdy pozlacený pás o šesti až dvanácti článcích,

jablunkovský kroj, varianta lidového oděvu z těšínského Slezska, vývojově nejmladší. Kroj se zhotovoval z drahých materiálů a byl bohatě zdobený, včetně šperků. Už J. Mánes v polovině 19. stol. zachytil j. k. jako oděv měšťanů. Protože Jablunkovem procházela důležitá obchodní cesta spojující Slezsko s Uhrami a Podunajím, obchod vytvářel příznivé hospodářské podmínky, jež spolu s rozsáhlou textilní výrobou ovlivnily i tradiční oděv. – Pro ženský kroj byl charakteristický kosticový, do pasu sahající živůtek, zdobený

zdobený rostlinnými a figurálními motivy. Jednotlivé díly se spojovaly stříbrnými řetízky. Pásky se zhotovovaly buď odléváním, kdy se kombinovaly s lisovanými motivy, nebo technikou filigránu. Náhrdelník ze stříbrných řetízků (*lancušek*) lze zaznamenat od konce 19. stol. Rukávce se spínaly stříbrnou sponou (*spínka*) ozdobenou polodrahokamy. Na krku ženy nosily jemně zpracované stříbrné perličky nebo stříbrný tolar s Marií Terezií či sv. Jiřím, patronem města. Mince se zavěšovaly na černé sametové stužce. – Mužský kroj se šil ze sukna temných barev, tmavě modré a v různých odstínech zelené i červené. Vesty (*brucleky*) se zapínaly na dvě řady velkých stříbrných knoflíků. Také krátké kabátky (*mentyčky*), které se nosily pouze přehozené přes ramena, byly zdobené stříbrnými knoflíky. Vpředu se obě půlky kabátce spínaly stříbrným závěsem z několika řetízků a s křížkem (*or pant*). Kalhoty podobného střihu jako u těšínského kroje, zdobené černým šňůrovým vyšíváním, se zasouvaly do polovysokých holínek. Bílá košile s bohatými rukávy měla ohnutý límec, pod nímž se vázal černý šátek. Na hlavě muži nosili kulatou čepici se sametovým dýnkem a kožešinovou obrubou, na jedné straně převýšenou.

Lit.: F. Sláma: *Vlastenecké putování po Slezsku*. Praha 1885; A. Dobrowolska: *Strój Jacków jablonkowskich*. Lublin–KraKów 1947; E. Vávrovský: *Šperky jablunkovského kroje*. RZ 2, 1952, s. 13; B. Korniová: *Tři typy těšínských ženských krojů*. RZ 8, 1958, s. 67–72; Z. Vachová: *Lidová kultura Slezska. Etnografický obraz*. In: Slezsko. Opava 1992, s. 152–159. [ms]

Jakub Starší (Větší) (zemř. 44 Jeruzalém), bratr sv. Jana Evangelisty, apoštol, mučedník, světec (25. 7.). Byl patronem Španělska, poutníků, kovářů, rolníků, pastevců, pacholků, polních plodin a mohl ovlivnit i počasí. Na nejstarších zobrazeních je J. S. ztvárněn jako apoštol s knihou v ruce, poutník s holí, láhví, mušlí na oděvu a mošnou, popř. s mečem (způsob mučednictví). Rozvoj evropského kultu J. S. je spojen s převozem jeho tělesných ostatků ze Svaté země do Španělska (8. stol.; oslavy tohoto svátku jsou v Evropě zmiňovány již od 9. stol.). Santiago de Compostela, ve kterém byly světcovy ostatky uloženy, se stalo v průběhu následujících staletí vyhledávaným poutním místem, jehož popularita soupeřila ve vrcholném středověku s Římem a Jeruzalémem. Oblibu světce v č. zemích dokládá i četnost křestního jména Jakub a celá řada z něj odvozených variant

rodových jmen (Jakeš, Kuba, Kubát, Kubelík). – Svátek J. S. spadá do období bezprostředního počátku anenského léta, období s velmi vysokým výskytem horkých a parných dnů, které s sebou přináší i nebezpečí bouřek z horka (*na Jakuba brom do duba; kolem svatého Jakuba přicházejí silné bouře*). Celá řada pranostik odráží dožívání obilí i okolnost, že se v době svátku J. S. a Anny rozšiřovaly žňové práce z nížinných oblastí českého území do středních poloh (*na svatého Jakuba žito u nás dozrává; svatý Jakub seče, svatá Anna peče; svatý Jakub nažne, svatá Anna sváže*). Některé z pranostik vyjadřují dožívání dalších polnohospodářských plodin a rostlin, např. kukuřice, zelí, vína či rané odrůdy brambor, tzv. jakubek. V souvislosti s tím pokládali rolníci svátek J. S. za den, kdy lze magicko-prosperitními praktikami dosáhnout zdaru v pěstování zelí (*do Jakuba zelíčko, po Jakubu zelí*). Počasí o svátku J. S., jak dokládá mj. *Pranostika sedlská* (1676), předznamenávalo nejen průběh sklizně (*pěkný den na svatého Jakuba slibuje pohodlná díla*: žně), ale i charakter počasí v zimě (*Jakub Větší na sních věští; parno o Jakubu, zima o Vánocích*). – Pro nositele tradiční kultury představoval svátek J. S. nešťastný den, kdy se nikdo neměl koupat a šplhat po stromech, protože voda i stromy požadují oběti (záp. Čechy). Místy byl tento den svátkem čeledi, která dostávala před nadcházejícími žněmi spropitné od hospodáře; jako svátek patrona pastevců a pacholků měl zvláštní význam pro děvečky a pacholky od krav, za něž musela dobytek hlídat ostatní čeleď (Chebsko). – O dni J. S. se konaly rituální popravky zvířat, zejm. slavnostně přizdobených kozlů a koz, shazovaných z kostelních věží, zvoníc, střech hospod či stodol, popř. též ze skal (Kokořínsko, Český ráj). Tato forma

rituálních zvířecích obětí byla pod církevním vlivem interpretována jako způsob uctění památky J. S., který byl údajně shozen ze střechy jeruzalémského chrámu a utlučen. Obyčej doprovázený lidovými zábavami, vynášením ortelu smrti nad zvířetem, čtením závěti (kšaftu) a společnou konzumací jeho masa, doložený v Čechách již na počátku 17. stol., se udržel ve vesnickém i městském prostředí, kde patřil k zábavám řezníků a řeznických tovaryšů hluboko do 19. stol. V Praze shazovali kozla na počátku 19. stol. na několika místech: z věže kostelů sv. Jakuba, Lazara, z věže novoměstských mlýnů a z pudy hostince U Černého dvora na Pohořelci. Čerstvé i sušené krevi zabitého zvířete byla přičítána zvláštní moc, např. jako léčivému prostředku proti padoucnici a krevním chorobám. V t. relikvie.

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien-Prag 1862, s. 363–368; HDA 4, 1931/32, sl. 621–629; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 582–589; A. Robek: *Svatojakubské shazování kozla na Boleslavsku. Ze záznamů J. E. Konopase*. ČL 61, 1974, s. 41–44; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 379–382; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lk]

Jan a Pavel (asi 4. stol.), snad bratři, mučedníci a světcí (26. 6.). Podle historicky nepodložené legendy, jež je adaptací příběhu o Juventinovi a Maximovi, spolu podstoupili ve 4. stol. mučednickou smrt. Jejich kult se šířil z Říma, kde je doložen již v 6. stol. – Postavení svátku ve třetí červnové dekádě, v níž panují *svatojanské deště, bouřky a povodně*, pravděpodobně předurčilo hlavní patronát obou světců. V agrárním prostředí byli rolníky vzýváni jako páni počasí (něm. *Wet-*

terherren), ochránci proti krupobití, bleskům, bouřkám, dešti (v případě sucha však i přímluvčí za déšť), jako strážci úrody, kteří dokážou rozptýlit hrozící bouři a řídit bouřková mračna. Na českém území byl v minulosti kult obou světců intenzivní zejm. v oblastech s převládajícím německým osídlením. Jádrem slavnostních oslav svátku J. a P. (něm. *Schauerfeier*) představovala mše svatá (*slavná, hrubá*), prosebná procesí ke kultovním objektům (např. sousoším J. a P. stojícím ve volné krajině) a obchůzky polí, jejichž účinnost se podle lidových názorů zvyšovala opakováním (trojitě obchůzky jsou doloženy např. v Pavlově Studenci). Po liturgické stránce byl den specifický svěcením svící (něm. *Schauerkerzen*), které si věřící odnášeli po bohoslužbách s sebou domů a zapalovali při bouřích (*bromničky*). Obřadní obchůzka polí s těmito svícemi jako ochrana proti krupobití se konala 1681 na Tachovsku, analogická plní procesí s Nejsvětější svátostí a lucernou s hořícím světlem jsou doložena v období baroka i na mariánském poutním místě Kájov. – V českém prostředí přičítali rolníci do počátku 18. stol. ochrannou moc nad nepříznivým počasím zejm. prvnímu z obou světců, sv. Janu (Světlému), resp. fiktivnímu světcí, který ho nahradil v obecném povědomí a který byl lid. zv. *svatý Jan Burján, Burián, Bur Jan* apod. Tyto varianty jména, chápané vzdělanci přinejmenším od poloviny 17. stol. jako složenina dvou slov (Bur Jan, tj. *Bouřlivý Jan*), vznikly pravděpodobně překladem z něm. *Wetterjohann*. První doklad patronace tohoto světce, přesněji lidové víry, že je v jeho moci, aby *krúpy nebily*, přináší Tomáš Štítný (1376). Analogické doklady podávají Lukáš Pražský v utrakvistické postile (1540) či Matěj Poličanský. V 16. stol. vznikla i hádanka: *Který svatý mlátí bez cepu? Svatý Bur Jan krupobitím v červnu panujícím*. Oslavy *hloupých voráčů* světcích sv. Buriána zmiňuje ještě v polovině 17. stol. Vojtěch Chanovský. O oblíbě tohoto fiktivního světce svědčí i to, že od 2. poloviny 14. do začátku 17. stol. byl Burián rozšířeným křesťanským jménem, nejen v katolickém, ale také v utrakvistickém a luteránském prostředí. V době protireformace byl kult světce, pro jehož reálnou existenci katolická církev nenašla žádné doklady, církevně potlačován, především členy jezuitského řádu. V instrukci pro poddané města Poličky (1719) se dokonce dostal jako kacíf do společnosti Jana Husa a Martina Luthera a poddaným se zakazovaly jeho oslavy. Vědomí památky sv. Buriána doznívá ještě v 19. stol., kdy se z křesťanského jména stalo

jméno rodové (Burjan, Buriánek, Buryánský). – J. a P. bývají zobrazení v obleku římských vojáků s mečem či halapartnou, k dalším atributům náleží kroupy a blesky. Ve zlidovělém výtvarném umění je zobrazení J. a P. poměrně ojedinělé (např. na podmalbě na skle ze severových. Čech, uložené ve sbírkách Krkonošského muzea ve Vrchlabí).

Lit.: J. Soukup: *Na den sv. Jana a Pavla*. ČL 26, 1926, s. 370–372; J. Volf: *Kacif sv. Jan Burián*. NVČ 23, 1930, s. 301–313; V. Schaubert – M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 316–317; Z. Prokopová: *Každodenní život mariánského poutního místa Kájov v letech 1656–1725*. JSH 1997/98, s. 59. [lk]

Jan Evangelista (zemř. kolem 101 Efez), apoštol a autor části Nového zákona, světec (27. 12.). Je mj. patronem spisovatelů, tiskařů, knihkupců, vinařů, dobré úrody, ochráncem proti otravám a krupobití. Počátky oslav svátku J. E., které byly součástí vánočního oktávu, sahají na Blízkém východě do 4. stol. Mše svatá připomíná zejm. fakt, že J. E. zvěstoval křesťanům tajemství vtěleného Slova. Církevní svěcení svatojánského vína a jeho následná konzumace, které pravděpodobně nahradily předkřesťanské obětiny a přípitky na počest bohů, praktikované např. Řeky, Římany a Germány, jsou v Čechách doloženy Tomášem Štítným již ve 14. stol. (svěcení miny svatě: z něm. *Minne trinken*, pít lásku). Jejich rozšíření a oblibu odráží mj. i žertovné označení posledního přípitku na českých hostinách 16. stol. (*truňk svatého Jana Dliána*). Ochranná a léčivá moc posvěceného vína byla v křesťanském prostředí spojována s legendou o J. E., jemuž údajně neuškodilo otrávené víno přezehnané křížem. Obřadní pítí vína, které mužům umožňovalo pít celý den v hospodě posvěcené víno, mělo působit proti otravě, uštknutí i nemocem; zároveň sloužilo k dosažení zdaru v novém roce. K ochranným praktikám proti zcizení majetku patřilo vykrápění hospodářství třemi klasy namočenými v tomto víně a k magicko-prosperitnímu potírání lňného semene vínem. Zbytky posvěceného nápoje se uchovávaly další rok jako léčivý a ochranný prostředek. – Škálu zvyků na den J. E. doplňují v lidovém prostředí zejm. vánoční kolední obchůzky (uherskobrodské sbírání ohlášek prováděné maskovanými mladíky). – Ve sféře západního umění bývá J. E. zobrazován nejčastěji jako mladý muž s palmovou ratolestí, písarskými potřebami, orlem (popř. v podobě orla nebo s orlí hlavou a křídly), s kalichem a hadem či kotlem (podle legendy byl vhozen do kotle s vřelým olejem, z něhož vystoupil

bez popálení). S individuálním zobrazením J. E. se v lidovém prostředí lze setkat zejm. v oblasti devoční grafiky, zvl. na tzv. svatých obrázcích, řidčeji na podmalbách na skle (sev. Čechy); ve zlidovělém výtvarném umění byl zobrazován spíše v komplikovanějších výjevech, často ve společnosti ostatních apoštolů, např. ve výjevech svatby v Káni Galilejské, poslední večeře či ukřižování Páně, kde jako truchlící mladík stojí pod křížem nebo podpírá plačící Pannu Marii. Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; L. Niederle a kol.: *Moravské Slovensko II*. Praha 1922, s. 789; V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988; V. Schaubert – M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 667–668; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; V. Vavřincová: *Encyklopedie Vánoc*. Praha 2000. [lk]

Jan Hus (kolem 1370 Husinec – 6. 7. 1415 Kostnice, Württembersko), český učenec, kazatel a reformátor (6. 7.). 1396 se stal mistrem svobodných umění, 1400 byl vysvěcen na kněze, 1402–1412 působil jako kazatel v kapli Betlémské, 1409 byl zvolen rektorem Univerzity Karlovy. Je autorem řady náboženských traktátů, má zásluhy o spisovnou češtinu a český pravopis. V reformním učení vycházel z myšlenek Jana Viklefa (asi 1320–1384). Církevním koncillem v Kostnici byl J. H. prohlášen za kacíře

a posléze upálen. Jeho smrt urychlila vývoj českého reformního hnutí k revolučnímu vyústění v husitství. Husity a později většinou utrakvistickou církví byl J. H. chápán jako mučedník boží a zařazen do církevního kalendáře (nikoliv římskokatolického). O rozvinutém kultu J. H. svědčí řada bohoslužebných písní k Husově počtě v předbellohorských kancionálech. S projevem lidové úcty k němu souvisí patrně již oslava uznání basilejských kompaktát v r. 1434, kdy podle letopisce celý den a noc vyzváněly zvony, *lidé ohně pálili, veliká radost byla*. Zpráva o lidové slavnosti v předvečer i v den svátku J. H. 1517 v Praze uvádí pálení ohně na Kampě, slavnostní vytrubování z mostecké věže a střelbu z hákovnic na mostě. V 16. stol. dosáhla lidová úcta k J. H. vrcholu, i svatojánské ohně (Jan Křtitel, 24. 6.) byly odvozovány údajně od Husova upálení. J. H. byl uznáván jako ochránce proti bolesti zubů. Ze 17. stol. je doloženo jako ochranná praktika líbání kazatelny v Betlémské kapli a řezání třísek k páraní v zubech z Husova rodného domu v Husinci. Památku J. H., kterou potlačila protireformace, programově oživilo mladočeši v době táborového hnutí. 1868 se několik set osob zúčastnilo demonstrační pouti do Kostnice. V září 1869 se uskutečnily velkolepé oslavy 500. výročí narození J. H. v Praze a Husinci. Do sklonku 60. let 19. stol. spadají také první ohně pálení v předvečer Husova svátku. Hranice se páli v bezpečné vzdálenosti od obce, často na obvyklých místech, kde *se dříve páčila košťata o sv. Janu Křtiteli* (Podkrkonoší). K oklamání četníků zapalovali organizátoři i více hranic od sebe vzdálených. Hranici doprovázely další symboly, totiž černý prapor s rudým kalichem, písně *Hranice vzplála* (polskou revoluční píseň, která se do č. zemí dostala v období polského povstání 1831, parafrázoval a poprvé otiskl Karel Tůma v časopise Svoboda 10. 7. 1869), *Kde domov můj?* a *Hej, Slované*. Kde spolupracoval učitel, účastnily se *topení* ohně školní děti s lampiony a svíčkami. Zapálení hranice doprovázelo střelení z moždířů, což obstarávali vysloužilí vojáci. K zapálení a udržení ohně byl již tehdy používán petrolej nalitý do nádoby s pilinami. Roští a tyčovinu svázeli sedláci i po několik dnů, aby se poté mohlo *topit a střílet až do svítání*. V prvních letech měly Husovy ohně ráz vlasteneckého vzdoru. Když pomínuly policejní zákazy, zeslábla i aktivita a pravidelnost pálení ohňů. Od konce 60. l. bylo výročí Husova upálení připomínáno též tryznami, které měly výrazně národní a politický charakter. Konaly se v hostinci nebo ve spolkové místnosti, po přednášce následoval obvykle zpěv a recitace, popř.

průvod k hranici. Mimo to se pořádaly i poutě na Kozí Hrádek (v Táboře od r. 1900). Na některých místech se sociálně demokratické organizace a dělnické spolky neúčastnily obecných oslav a pořádaly vlastní akce. V letech 1. světové války byly na mnoha místech vysazovány tzv. Husovy lípy. Po vzniku republiky pořádaly oslavy J. H. především reformované církve a sokolské organizace, ale objevil se i požadavek na samostatnou oslavu J. H. dělnickými stranami, které *jiné mají morální právo uctít veřejně Husovu památku*. Oslavy pořádané Sokolem a různými místními korporacemi se měnily především v podívanou. Účastníci se shromáždili a v průvodu se odebrali k připravené hranici, kde byl přednesen proslov o významu J. H., někdy bylo inscenováno i upálení, pak byly zpívány hutské a vlastenecké písně a recitovány básně věnované této události. Poté se účastníci rozešli. Někdy býval pořádán i lampionový průvod slavnostně osvětleným městem. Husova oslava v r. 1925, kdy byl 6. červenec prohlášen státním svátkem, byla zvlášť důstojná. Patronát nad ní převzal prezident T. G. Masaryk. Nad Pražským hradem vlál namísto státní vlajky bílý prapor s rudým kalichem. Na protest odvolala Svátá stolice papežského nuncia a následoval diplomatický konflikt s Vatikánem, s dohrou na české politické scéně. Ve 30. l. se do oslav J. H. aktivně zapojily i skupiny *Svazu proletářských bezvěrců*, jehož členové vyzývali dělnictvo k vystupování z církve a k likvidaci svatých knih a obrázků. Státním svátkem ČR byl 6. červenec vyhlášen v roce 1991.

Lit.: J. Beran: *Z dějin vědeckého bádání o M. Janu Husovi v letech 1890–1918*. Praha 1965; V. Klevetová: *Dělnické slavnosti v dobovém tisku*. ZKSVI 1988, č. 4, s. 5–8; L. Mejstříková: *Oslava J. Husa v Nebušicích v meziválečném období*. ZKSVI 1988, č. 4, s. 15–18; F. Šmahel: *Husův proces v Kostnici*. Praha 1988; E. Kantůrková: *J. Hus. Příspěvek k národní identitě*. Praha 1991.

[lp + vli]

Jan Křtitel (snad 1 př. n. l. Ain karim – kolem 50 Jeruzalém), prorok a světec (24. 6.). Je příbuzným a současníkem Krista v Palestině, tzv. předchůdce Páně. Dlouhá léta rozjímal na poušti, oděn do velbloudiny, živil se kobyčkami a medem. Poté kázal pokání a v Jordánu křtil kajčnický, připravené na příchod Vykupitele. Rozpoznal a pokřtil Ježíše Krista. Byl uvězněn a stát pro kritiku nemravného života vladaře Heroda Agripy. Hlavu J. K. na míse si vyžádala odměnou za tanec Salome. Kromě dne mučednické smrti (29. 8.) je u tohoto světce výjimečně slaveno i narození. J. K. je jedním z nejuctívanějších světců, patron tkalců, krejčích, kožešníků, koželuhů, barvivů,

sedlářů, vinné révy a vinařů, hospodských, architektů, zedníků, pastýřů a domácích zvířat, hudebníků, zpěváků aj., ochránce proti strachu a řadě nemocí. Jan je nejužívanějším mužským křestním jménem v č. zemích již od středověku. Svatojánský svátek připadá na nejdlejší dny v roce, obvykle s příjmem počasím, proto je provázen největším počtem poutí a procesí. Vysoký sémiotický status svatojánské noci nemá vazbu na církevní svátek. Souvisí s letním slunovratem (21. 6.) a počátkem klimatického (vegetačního) léta. Jako typická situace přechodu otevírá slunovrat prostor pro působení nadpřirozených sil a stírá hranici mezi zdejšími a oním světem (prolínání světa lidí a vlí v Shakespearově *Smu noci svatojánské*). Ve svatojánském zvykosloví hraje velkou úlohu oheň, voda, vegetace a nahota lidského těla; mělo obdobný charakter na většině území Evropy. Č. Zibrť je charakterizoval jako *chatrné zbytky kultu pohanského*. Není známo, kdy došlo k posunu oslav slunovratu o tři dny. Pověrečný výklad z Valaška uvádí, že J. K. není v pravý den v kalendáři *pro oklamání čarodějnic, aby nemohly škodit* (Bartoš). Ani po staletí opakovanými zákazy se církvi nepodařilo dát lidové oslavě J. K. náboženský obsah. Vedle filipojakubské noci je noc před J. K. nejvýznamnější nocí společenských a pověrečných aktivit jarního období. Obecně rozšířené bylo pálení svatojánských ohňů (*pálení Jána, svatojana*) na návrších. I v Čechách byla známa středověká pověst o původu svatojánských ohňů jako prostředku k zahnání draků, kteří o slunovratu svým jedem otravují studny a prameny. Obecně však byly ohně vykládány jako pocta J. K. Konzumace posvěceného vína u ohňů (*svatojánská láska*) není v české tradici doložena. Působivý popis pálení svatojánských ohňů zanechal B. Balbín (1679). Ještě v raném novověku se ohně pálily v Praze a dalších městech za účasti všech skupin obyvatel, muzikantů a střelců, kteří střídali tzv. na počest J. K. V polovině 19. stol. obyčej dožíval jako aktivita vesnické mládeže, event. pouze věkové skupiny pasáků a pasaček. V Scheufler a I. Heroldová prokázali delší životnost svatojánských ohňů v německém pohraničí, zatímco v českém vnitrozemí se termín pálení výročních ohňů přesouval na 30. 4. (též v důsledku opakovaných veřejných zákazů ohňů na J. K. kvůli nebezpečí požárů v době senoseče). Hranice byly stavěny s májkou nebo ozdobeným smrčkem *z. jank* (Hlinecko). Pokud máj sama nespadla a neshořela, nakopec ji aktéři povalili (pověra: aby úroda nepotloukly kroupy). Ohořelá uhlíky z máje se sbíraly k magickým praktikám (např. ochraně záhonů zelí před housenkami). Pálení ohňů provázel hodokvas, tanec a sportovní aktivity, jako metání žhavých polen, skákání přes

plameny (pověra: podařený skok znamená úspěšné manželství a naopak), společné válení se po svahu, též pěvecké závody dívčích skupin shromážděných na okolních kopcích (Velká n. Veličkou). Pouštění hořícího kola po svahu jako symbol ubývající sluneční aktivity není v č. zemích doloženo. Zvláštní význam mají ve svatojánském zvykosloví byliny, které byly v tu dobu sbírány k léčivým účelům vzhledem k vegetačnímu vrcholu. Pověry o čarovné moci svatojánských bylin byly rozšířeny a respektovány od středověku. Nejčastěji byl jmenován černobýl-pelyněk (*svatého Jana bylina, svatého Jana pás*), z něhož si účastníci oslav pletli věnce na hlavu a pásy kolem těla jako magickou ochranu proti očním chorobám (pověra: je třeba se skrz věnec dívat do ohně) a proti bolesti zad. Podobně jako černobýl byla užívána verbena (sporýš lékařský). Věnce i pásy účastníci při odchodu domů buď odhazovali do ohně (s nimi symbolicky též bolest, nemoc a zlé kouzlo), nebo je odnášeli domů k dalším praktikám. Dívky pomocí věnců vyvolávaly podobu budoucího manžela ve snu (věnec byl kladen pod polštář) a odhadovaly pravděpodobnost sňatku (věnec byl vhozen do vodního toku). Svatojánský věnec z hlavy panny, vložený na Štědrý večer krávé do žlabu, ochránil dobytče před čarodějnicemi (Netín). Podle F. Bartoše bylo na Moravě užíváno proti očarování krav odvaru z černobýlu. Na svatojánském ohni opálená máta a balšíněk-balšán hrály úlohu v milostných kouzlech (Břeclavsko). Vystýlení bylinami na J. K. kritizovali kazatelé již v 16. stol. jako pohanský zvyk; v podobě tzv. svatojánských postýlek ho lze pozorovat ještě na přelomu 20. a 21. stol. V magických praktikách svatojánského večera byl zdůrazňován i počet (devatero, sedmero kvítí: Dobříšsko). Různá tabu sloužila k podpoře rituálního sbírání bylin: dívka musela být panna, bylín se směla dotýkat jen rukou obalenou v bílém šátku, nesměla přitom mluvit, nesměla se zmylit, třikrát se musela umýt v lesní studánce apod. Na J. K. se sbíraly specifické byliny, např. *bylina svatého Jana* (třezalka), *ostruha rytířská* (svalník), *svatojánská ručička* (kořen kapradí), *vlčí ocas* (blín černý), jalovec aj., ale též mytická flóra jako květ kapradí a mandragora. Zázračnému květu kapradí, které údajně rozkvétá na jedinou hodinu v roce o půlnoci před J. K., připisuje lidové podání schopnost otevírat poklady, činit neviditelným, porozumět řeči zvířat, zajistit štěstí apod. Je třeba, aby jej sbírala žena nahá, chce-li jej získat k napravení očarování krav (Drahany). Pokud se nahá žena umyje rosou z kapradí, zkrásní. Namísto kořene mandragory, která v č. zemích neroste, sbíraly kořenářky na J. K. kořeny posedu a ruličky zlomocného. Z nich vyřezávané *mužičky*

prodávaly jako mocné kouzlo. K magickým praktikám svatojánské noci patřila obchůzka žen v produktivním věku, které oděny do koutních plachet křížem krážem procházely obilnými lány, aby obilí tzv. zarodilo a neuškodily mu zlé síly. K svátku J. K. se vztahuje též lidové pojmenování *svatojánští broučci* pro světlušky. – Svatojánské pranostiky postihují několik tematických okruhů. První se vážou k počátku léta, zlomu ve sluneční aktivitě a nejkratší noci roku: *Na svatého Jana / otvírá se létu brána; od svatého Jana Křtitele / běží slunce již k zimě; na svatého Jána / noc nebyvá žádná*. Druhý okruh jsou pranostiky dešťové, předpovídající též neúrodu ořechů: *Děšť na svatého Jana Křtitele, / nenasbíráš ořechů do věrtele*. Další se vztahují k budoucí úrodě a ceně obilí, kterou oznamuje kukačka: *Kuká-li žežulka o svatém Janě, bude dražota*. Poslední patří kvalitě včelích rojů: *Roj, který se v máji rojí, / za plnou fúru sena stojí, / ale o svatém Janě / ani za vodu ve džbáně*. – Ve zlidovělém prostředí českém a moravském, podobně jako slovenském, polském a německém, se J. K. vyskytuje takřka výhradně ve výjevu Kristova křtu v Jordánu jako malba na skle nebo volná plastika.

Lit.: A. Masseron: *Saint-Jean Baptiste dans l'art*. Paris 1957; I. Heroldová – V. Scheufler: *Tschechoslowakei*. In: Die Termine des Jahresfeuer in Europa. Forschungen zum Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer I. Gottingen 1979, s. 92–94; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 197–198; SNSVU, s. 187–189; V. Schaubner – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 312–315; ELKS I, s. 211–213; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 153. [lp + rj]

Jan Nepomucký, vl. Jan Velfínův z Pomuku (1345 Pomuk, event. Nepomuk – 20. 3. 1393 Praha), světec (16. 5.). Působil jako klerik a notář arcibiskupské soudní kanceláře, kanovník kapituly u sv. Jiljí a kanovník vyšehradský, arcijáhen žatecký, od r. 1389 jako generální vikář arcibiskupa Jana z Jenštejna. Podle pozdější legendy byl králem Václavem IV. uvězněn za údajné odmítnutí porušit zpovědní tajemství královny Žofie a po mučení svržen do Vltavy z Karlova mostu. Má se za to, že jeho záměnu s Janem z Pomuku způsobil Václav Hájek z Libočan 1. polovině 16. stol. Kult J. N. se formoval a sílil hlavně za protireformace a využívalo se ho proti Janu Husovi. Centrem kultu i pozdějších snah o svatořečení se stala svatovítská kapitula, v jejímž prostředí byl J. N. pokládán za blahoslaveného již koncem 15. stol.; výrazně pak vzrůstal ve 2. polovině 17. stol., patrně i v souvislosti se zvýšením významu

svátosti zpovědi. Na počátku 18. stol., tedy ještě před vlastní kanonizací, nabyl již velké popularity a světcovy oltáře a sochy u mostů přes vodní toky se staly běžnou součástí sakrální architektury i české krajiny. J. N. byl prohlášen za blahoslaveného 1721 a za světce 1729, kanonizace byla však údajně zrušena katolickou církví 1963. V průběhu 1. poloviny 18. stol. se světec stal doslova symbolem českého baroka. Zbožná úcta k němu pak zastínila i památku jeho jmenovce sv. Jana Křtitele. Nejvýznamnější střediska kultu J. N. jsou spjata s místy jeho života a smrti. V Praze to je především světcův hrob v katedrále sv. Víta, Karlův most se sochou postavenou poblíž místa svržení J. N. do Vltavy, údajné světovo vězení na Hradě či kostely J. N. na Hradčanech a na Skalce; z mimopražských lokalit poutní kostel J. N. v Zelené Hoře u Nepomuku, postavený na místě domnělého domu Janových rodičů, a překrásný Santiniho poutní areál na Zelené hoře u Žďáru n. Sázavou, v jehož půdorysu i výzdobě architekt uplatnil motivy světcových atributů, pětícípé hvězdy a jazyka.

Středověká vyobrazení J. N. neexistují, asi nejstarší pocházejí z knihy Pontana z Breitenfeldu z r. 1602 a J. Bendla z l. 1620–1630. Z nespočetných soch při mostech v č. zemích jde např. o díla od J. Brokofa na Karlově mostě (1683), v Rakousku, Bavorsku, Vestfálsku i jinde, z dalších děl o proslulý náhrobek J. Fischera z Erlachu ve Svatovítském chrámu v Praze (1736), z poutních míst lokálního významu např. kostel ve Svatém Janu pod Skalou. J. N. se stal zemským patronem Čech a Bavorska, kněží, zpovědníků, mlynářů, vorařů, lodníků, zmrzačených a nemocných osob a ochráncem proti povodním, utonutí i proti suchu, moru a pomluvám. Jeho atributy jsou kanovnické roucho (klerika a rocheta, kožešinový plášť), štola, biret, vous, pět hvězd kolem hlavy, kříž, kniha, paladium, mučednická palma, růženec, most, anděl, žebrák aj. Jako výraz mlčenlivosti bývá zobrazován s prstem před ústy a zvláštní úcta se prokazuje jeho jazyku, který byl údajně nalezen 1719 v neporušeném stavu (podle některých závěrů jde však o část mozkové tkáně) a šířen v podobě voskových odlitků s certifikáty, popř. ze stříbra i dalších materiálů; měl jako amulet chránit své majitele proti pomluvě i bolestem jazyka. Přes osvícenskou kritiku světce, která odhalila řadu sporných míst v příslušné legendě, přežíval jeho kult v lidovém prostředí ve velmi intenzivní podobě hluboko do 19. stol. K nejvýraznějším zvykoslovným i liturgickým projevům kultu patřily každoroční oslavy památky světce, především svatojánské poutě, které byly i připomínkou kanonizace v r. 1729. V Praze i v dalších českých městech probíhaly oslavy celých osm dní a předcházela jim vigilie. Doprovázelo je slavnostní zdobení a osvětlení svatojánských kostelů, kaplí, oltářů i soch, střelba, ohňostroje, iluminace významných městských staveb, večerní pobožnosti a procesí. Charakteristickým doplňkem byl i zpěv svatojánských písní a litanie k J. N. Nejvýraznějším specifíkem proslulých pražských oslav byla od r. 1715 *muzika na šífích* (*musico navalis*), flotila vorů vyplouvající od cyriackého kláštera pod Karlův most, kde proběhla hudební produkce u svatojánské kapličky (stávala do r. 1785 na písčité výspě pod mostem). Pražské svatojánské poutě si svoji popularitu udržely i v průběhu 19. stol., ještě na jeho sklonku přijíždělo v těch dnech do Prahy železnici až 30 000 lidí. Lidové označení svátku i světce *zmrzlej Jan* vychází z pranostiky: *Co do svatého Jana vykvete, to po svatém Janu zmrzne*. Do lidového prostředí se šířily od 18. stol. rytiny (např. od L. Aertse z Antverp či J. Balzera z Prahy) a rozmanité svaté obrázky pražských i dalších tiskařských firem. Počtem dochovaných zlidovělých obrazů na skle i na plátně, maleb na

proti Ferdinandu II. Zemřel v olomoucké věznici na následky tortury, když odmítal vyzradit zpovědní tajemství katolického šlechtice Ladislava z Lobkovic. Svatořečen byl 1994. Kult J. S. pěstovali zejm. olomoučtí jezuité. Předmětem lidové úcty se stala kaple v místě někdejšího vězení a studna. K jeho atributům patří biret, klíč, kněz, kniha, kříž, lože, pečeť, pochodeň, pouta, pramen, prst a vězení.

Lit.: M. Procházka: *Blahoslavený Jan Sarkander*. Brno 1861; J. Tenora – J. Foltynovský: *Blahoslavený Jan Sarkander, jeho doba, život a blahoslavení*. 1920; F. Šigut: *Čtyři kapitoly o blahoslaveném Janu Sarkandrovi*. Holešov b. r.; P. Piřha: *Čechy a jejich svatí*. Praha 1992. [lp]

Jánošík, vl. Juraj Jánošík (leden 1688 Terchová – 17. 3. 1713 Liptovský Mikuláš), nejslavnější slovenský lidový hrdina, bráncí spravedlnost a zastávající se chudých. Jako mladík vstoupil do Rákoczyho vojska. Když odtud odešel, byl naverbován do císařské armády, odkud ho rodiče vykoupili. K zbojnickví J. přivedl Tomáš Uhorečik, po němž se stal kapitánem zbojnické družiny. Zbojnil pouhý jeden rok, a to na Slovensku, vých. Moravě a ve Slezsku, pak byl chycen a popraven. – J. vešel brzy do lidové tradice a stal se na Slovensku nejznámějším lidovým hrdinou. O jeho životě a činech se vypráví velké množství neuvěřitelných příběhů, ve kterých se objevují i kouzelné prvky: za kmotra mu byl čert, který mu daroval kouzelný opasek a valašku, od vil dostal kouzelnou sekerku, od krále hadů nepřemožitelnost, která byla ukryta v opasku, apod. O J. se zpívá v mnoha písničkách a je zobrazen na lidových malbách. Stal se námětem tvorby básníků, spisovatelů, výtvarníků, filmařů. – V české lidové tradici se o něm vypráví hl. na Slovácku, Valašsku a ve Slezsku.

Lit.: *Jánošík. Obraz zbojníka v národnej kultúre*. Bratislava 1988. [mš]

jarmareční píseň viz kramářská píseň

jarmark [z něm.], svobodný výroční trh. Pořádání výročních trhů bylo výsadou měst, právo na jejich pořádání uděloval panovník. Raně středověké výroční trhy se vyvinuly z každoročních církevních svátků, během nichž se scházelo obyvatelstvo ze širokého okolí příslušných kostelů a kdy docházelo také ke směně zboží. Na j. měl přístup každý, v jeho průběhu platila tržní svoboda. Města dbala na dodržení míru a klidu, proto se v době j. nesměla tasit zbraň, zejm. na tržišti. Skutečnost, že během výročních trhů neplatila obvyklá ochrana místních řemeslníků a obchodníků, měla velký hospodářský význam. Výroční trhy tak mohly plnit svou

ekonomickou funkci, zajišťovat konkurenční prostředí a distribuovat dovážené zboží pro celý spádový obvod města. Některé jarmarky (Lipsko, Linec) měly význam pro celý střeoevropský obchod. – V době j. se ve městě soustřeďovali zákazníci z okolních obcí, aby zakoupili zboží, které jinak nebylo na místním trhu běžně k dostání (zboží ze vzdálené ciziny, luxusní zboží). Řemeslníci z blízkých měst zde mohli bez překážky a svobodně prodat své výrobky. V období kolem j. platilo právo svobodného nálevu (*frejunkt*). Účastníci jarmarku byli osvobozeni od placení cel a mýta. – Počet jarmarků a doba jejich trvání se u jednotlivých měst značně lišily. Obecně platilo, že obojí záviselo na hospodářském významu města. Jarmark mohl trvat více dnů, zpravidla osm nebo čtrnáct. Patent Marie Terezie (1774) rozdělil obce do čtyř skupin a každé skupině přidělil určitý počet a určitou dobu trvání jarmarků, např. šest jarmarků v Brně, královském městě, trvalo čtrnáct dnů, municipální města a další větší města měla přidělena čtyři dny a menší města a obce dva dny. Při udělování práva výročních trhů dbal panovník na to, aby si jarmarky v blízkých městech nekonkurovaly a aby mezi jednotlivými výročními trhy téže oblasti existovala jistá návaznost. Trhovci tak mohli navštívit několik výročních trhů po sobě. – Jarmarky se nazývaly podle církevních svátků nebo dnů jim předcházejících či po nich následujících (na sv. Bartoloměje, v pondělí po sv. Havlu, v pátek před sv. Vavřincem, tedy j. bartolomějský, havelský, vavřinecký). Podle roční doby, ve které se konal, se někdy rozlišoval j. teplý a j. studený (na jaře a na podzim). Důležitý byl j. po žních, kdy zemědělci prodávali novou úrodu a za utržené peníze nakupovali zboží. – Panovník (a později městské rady) stanovil pro trhy také příslušný řád. Tento tržní řád obsahoval práva a povinnosti prodávajících i kupujících, místo a datum trhu, příkaz používat úředně cejchované míry a váhy, zákaz spekulace, způsob uzavírání obchodů, předpisy týkající se dovozu zboží a jeho proclení apod. Na dodržování řádu dbal správce policejních záležitostí s pomocí tržních zřízenců (tržní policie). Kvalitu zboží sledovala tržní komise. Přestupky proti tržnímu řádu byly trestány pokutou nebo několika dny vězení, opakované přestupky zabavením zboží a vyhoštěním z trhu. Většina tržních práv se udržela v platnosti bez větších změn od 13. do konce 18. stol. – Výroční trhy probíhaly na tržištích, po vzniku měst na náměstích. Obchodníci prodávali své zboží ve stanech, boudách, mnozí prodavači měli zboží rozložené na zemi či ve voze. Prodej byl často doprovázen vychvalováním zboží a reklamou. Výroční trhy objížděli řemeslníci, obchodníci s různým

keramice, reliéfů na dně vinného sudu, rytin na oplatečnicích a dřevěných, výjimečně i kamenných plastik včetně figurálních úlů převyšuje J. N. od konce 18. stol. všechny ostatní světe a světe v českém prostředí a zasahuje významně i na území Maďarska, Polska, Litvy, Rakouska, Bavorska aj. V č. zemích se jeho zlidovělá podoba vyskytuje v oblastech osídlených českým i německým živlem.

Lit.: J. Weißkopf: *St. Johannes von Nepomuk*. Wien 1931, 2. vyd. München 1950; A. Layer: *Die Hochblüte der Johann-Nepomuk-Verehrung im Bistum Augsburg*. Jahrbuch des Vereins für Augsburger Bistumsgeschichte e. V. 9, 1975, s. 199–220; B. Spottle: *Aus der Geschichte der Tauberbrücken*. Kreuzwertheim 1977; G. Tüskes – E. Knapp: *Nepomuki Szent tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében*. Ethnographia 99, 1988, s. 330–356; SNSVU, s. 189–190; D. Líbal: *Sv. Jan Nepomucký – velký inspirátor hodnot výtvarných, urbanistických i krajinných v zemích blízkých i dalekých*. ZPP 53, 1993, s. 340–343; J. Royt: *Ikonografie svatého Jana Nepomuckého*. ZPP 53, 1993, s. 373–379; V. Vlnas: *Jan Nepomucký, česká legenda*. Praha 1993; EĽKS I, s. 213. [lk + rj]

Jan Sarkander (20. 12. 1576 Skoczóni, Polsko – 17. 3. 1620 Olomouc), mučedník, světec (6. 5., poté 17. 3.). Byl rodákem z těšínského Skočova, studoval teologii a filozofii v Olomouci, Praze a Štýrském Hradci, jako kněz působil na několika moravských farách, naposledy v Holešově. Stal se bezděčnou obětí konfesionálních a majetkových sporů moravské šlechty v době stavovského odboje

zbožím, kramáři prodávající zboží v drobném, přijížděli sem ale také kupci obchodující ve velkém. Na výročním trhu prodávali svoje zboží menším obchodníkům, kteří zboží distribuovali konečnému spotřebiteli. Každá ze skupin trhovců se vyznačovala specifickými rysy a představovala charakteristický typ. Výroční trh byl příležitostí k zisku i pro hostinské, u kterých se trhovci ubytovali a stravovali. Trhovci bydleli vždy v určitém hostinci nebo u téže rodiny po několik let. – V určitém krátkém termínu před j. nebo po něm se konaly trhy koňské a trhy dobytčí. Mívaly svá speciální pravidla (na Moravě byly označovány jako *tarmarky*), většinou byly v rukou handlířů a cikánů. V určité vazbě na ně se konaly i obilní trhy, kde se vedle

obilí a osiva prodávala také semena, rezná cepová sláma a brambory. Jako *tarmark* (*tandlmark*) se nazývaly i trhy na veteš, které byly převážně v rukou Židů. Tarmarky dosáhly největšího rozmachu v prvních desetiletích 19. stol., od r. 1848 jich začalo ubývat a postupně zcela vymizely. – Jarmarky byly kromě své ekonomické funkce také významnou společenskou událostí a svátkem pro venkovské návštěvníky. K pobavení lidí se pořádaly nejrůznější atrakce, populární byl prodej sladkostí, nakládaných okurek a exotického ovoce. Kromě trhovců se trhů zúčastňovali i představitelé potulných živností, kteří zde nacházeli zákazníky a diváky svých představení (komedianti, loutkáři, kejklíři, prodejci různých zázračných preparátů i lidé žijící

v rozporu se zákonem, kramáři prodávající a předvádějící kramářské písně, medvědáři). – Na jarmarcích docházelo ke kontaktu venkovského a městského obyvatelstva, a tím k vzájemnému ovlivňování městského a venkovského způsobu života. Výroční trhy jako místa pravidelného setkávání lidí z určitého území a místa směny hmotných statků působily na vznik a udržování specifik jednotlivých regionů. Hrály důležitou roli při vytváření a vymezování etnografických oblastí. – S postupující průmyslovou revolucí došlo koncem 18. a v 19. stol. k řadě změn v hospodářském i společenském životě, které se odrazily i ve způsobu obchodování. Na trzích bylo nabízeno stále více manufakturních výrobků, které postupně získávaly rozhodující podíl. Na konci 19. stol., se vznikem jatek a se zvýšenými hygienickými požadavky, zanikl postupně obchod s dobytčím, začaly se stavět kryté tržnice a význam tržišť poklesl. Jarmarky pro potřeby velkoobchodu byly nahrazeny vzorkovými veletrhy, pro maloobchod měl význam rozvoj distribuční sítě. – Na přelomu 20. a 21. stol. se v některých městech či obcích jarmarky ještě pořádají, ztratily však svůj původní charakter a jejich význam je jiný. Jde o společenskou událost blízkou pouti. Prodávají se zde některé rukodělné výrobky a výrobky uměleckého řemesla, ale bohužel také zboží podradné kvality a pochybné estetické úrovně. V. t. trh.

Lit.: Č. Zábř: *Na českém jarmarce před 40 lety*. ČL 22, 1913, s. 80–96; J. Brož: *Ruka s mečem, odznak práva městského, tržního a soudního*. ČL 25, 1925, s. 72–74; V. Vašků: *Líšeňské trhy od 17. do poloviny 19. století*. ČMM 103, 1984, s. 51–63; J. Chylik: *Brněnské jarmarky*. ČSPS 61, 1953, s. 212–221; J. Štátná: *Pražské trhy a tržiště od konce 18. do počátku 20. století*. ČL 67, 1980, s. 5–18; J. Pajer: *Obchod a trhy ve Strážnici*. JM 20, 1984, s. 103–110; V. Frolec: *Venkovské město a etnografická oblast*. In: *Venkovské město I. Uherské Hradiště 1986*, s. 32–39; P. Popelka: *Trh a obchod v Uherském Brodě*. In: *Venkovské město I. Uherské Hradiště 1986*, s. 89–97; F. Hoffmann: *České město ve středověku*. Praha 1992; R. Vermouzek: *Dobytčí trhy v Hustopečích*. JM 30, 1994, s. 277–280; L. Tarcalová: *Tradiční jarmak v Uherském Hradišti*. Slov. 38, 1996, s. 9–21. [jks]

jařmo, nástroj k zápřahu hovězího dobytka. Od pravěku bylo užíváno k zápřahu párovému, v 18. stol. se objevují formy pro jedno zvíře. Tažná síla byla snímána z tzv. *kohoutku*, tj. výstupku v místech, kde šíje přechází v trup zvířete. Odtud je odborné označení jako typ kohoutkový. Ve středověku se j. užívalo také v Čechách; na Moravě šlo o formu typickou pro jihovýchodní a východní oblasti (Slovácko, Valašsko). Jako

charakteristická forma záprahu se j. uvádělo u všech slovanských národů. – Konstrukční varianta, rozšířená v českém prostředí, se nazývá j. podhrdelnicové. Zařízení se skládalo ze dvou rovnoběžných trámek spojených čtyřmi příčkami. Horní trámek (*šíje*) byl na koncích obloukovitě prohnutý, aby lépe dosedl na kohoutek. Spodní díl (*podhrdelnice*) byl rovný a plochý. Blíže středu oba trámky propojovaly dvě silnější ploché *deščice*. Zatímco v podhrdelnici byly zasa-zeny napevno (zadlabány nebo zaklínovány),

v šíji procházely volně a regulovaly výšku jařma pomocí kolíčků zasazovaných do otvorů v dešticích. Po stranách se do otvorů zasunovaly dřevěné nebo železné *jehlice*. Jejich vysunutím se j. ze strany navlékalo na šíji dobytka. U jařem se obvykle neužívalo postroje, ale záprah byl veden dřevěným táhlem. Jeho hákovitě ohnutý konec (*tlamka*) se upevnil pomocí kolíku nebo hřebu uprostřed horního trámku j. – Výzdoba j. spočívala hl. na střední rovné části šíje. Jedná se o řezbu s geometrickými motivy (linky, kroužky, hvězdice),

řidčeji s prvky rostlinnými. Ozdobně profilována mohla být jak šíje, tak i konce deštic. – V 18. stol. se objevila varianta j. pro jeden kus dobytka. Rozšířila se hl. v 19. stol. Užívala se jak v Čechách, tak na Moravě a ve 20. stol. byla vytlačena chomoutem. Formou j. pro jeden kus dobytka byl *krumholec*. Tvořil ho mírně prohnutý dřevěný oblouk s rovnými konci, v nichž byl vyvrtán otvor nebo upevněn železný kruh pro postraňky. V místech ohnutí byly po obou stranách nasazeny dřevěné nebo železné *klaničky*, na spodním konci propojené řetízkem spínaným pod krkem zvířete. Čelní stěna krumholce mohla být zdobena jednoduchým geometrickým ornamentem. Krumholec propojoval s váhami postroj podobný koňskému. – Konstrukčně obdobnou *jařmici* tvořily dva dřevěné trámky propojené dřevěnými příčkami, klaničkami. Jařmice byla rozšířena jako archaičtější forma záprahu na jihových. Moravě. Postupně ji nahradil pevnější krumholec a chomout.

Lit.: J. Jančář: *Das Rindergespann in Ostmähren*. NVČ 3/4, 1969, s. 205–212; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 369–372. [mv]

jazyk a národopis, pojmenování průniku a vztahu dvou oblastí, jehož odrazem je studium jazyka, jeho statutu a role v životě různých etnických komunit nebo obecněji v sociokulturním kontextu. Studium může nabývat jak věcného, tak i metodického charakteru. Klasicky je nazýváno etnolingvistika (často zdůrazňuje jazykový a kulturní izomorfismus) či sociolingvistika (akcentuje kovariace jevů jazykových a jevů sociálních), nověji antropologická lingvistika (proti ní se namítá, že lingvistika je vždy antropologická) nebo lingvistická antropologie (název nejobvyklejší). Toto studium bylo pův. spjato se zájmy o jazyky a jazykové projevy (mytologie) exotických společností; v tradičním evropském národopisu pak se zájmem o jazykové variace a jejich delimitativnost (dialekt, lidová mluva, narativní formy folkloru v rámci regionalistických studií). V obou případech je příznačný lingvistický terénní výzkum, jenž bývá spojen s představou jazykovědce studujícího v buši nativní jazyky Afriky nebo Ameriky; termín se může vztahovat i k dialektologickému mapování kdekoli v Evropě: jde o shromažďování jazykových dat na místě, kde se příslušným jazykem nebo nářečím mluví. I když je oblast studia lingvistické antropologie (pomezí jazyka, kultury, společnosti, myšlení) nejen značně rozsáhlá a rozmanitá, ale i výrazně eklektická, lze rozlišit dvě základní linie:

a) kognitivní, jež empiricky nazřeno spadá k F. Boasovi (1858–1942), spekulativně do dob německého osvícenství (J. G. v. Herder, 1744–1803; W. v. Humboldt, 1767–1835); b) funkční, jež má své kořeny v učení *Pražského lingvistického kroužku*. Klasicou formulaci kognitivního hlediska lze najít v propozici E. Sapira (1884–1935) a B. L. Whorfa (1897–1941), v níž je základ etnolingvistických zájmů americké jazykovědy a antropologie 40. a 50. let 20. stol.: *Ne všichni pozorovatelé dospívají na základě týchž fyzikálních podkladů k témuž obrazu světa, ledaže by jejich jazyková pozadí byla podobná nebo nějakým způsobem srovnatelná*. Podle Whorfa jde v této souvislosti o tzv. princip relativity. Tedy čím větší jsou strukturální a lexikální rozdíly mezi jazyky, tím větší jsou i rozdíly v obrazu světa jejich nositelů. Vliv jazyka, jež toto shrnutí implikuje, se odehrává na nevědomé úrovni (jazykové pozadí). Sapirova a Whorfova propozice podnítila značný zájem o zkoumání vztahu jazyka a kultury i jazyka a myšlení. Role jazyka při utváření vzorců myšlení není dosud adekvátně objasněna. Výzkumy lze vyhodnotit tak, že: a) jazyky se sice sémanticky liší, ale tato odlišnost není omezená; b) rozdíly mezi jazyky mohou podněcovat nejazykové, kognitivní rozdíly, ne však způsobem absolutním; c) Sapir i Whorf příliš zdůrazňovali jazykový determinismus; d) moderní výzkum opustil předpoklad, že by jazyk na jedné a obraz světa na druhé straně byly jednotnými, totálně ústrojnými systémy. Moderní podobu kognitivních zájmů nejlépe vyjadřuje americká kognitivní antropologie, která vznikla na přelomu 50. a 60. let 20. stol. Zabývá se organizací různých typů vědění, jehož člověk nabývá jako člen specifické kultury; v popředí jsou nikoli materiální, nýbrž ideální složky kultury; kulturní vědění je vytvářeno lidskou činností a přímo či nepřímo kódováno ve slovech, gramatických vzorcích. Odtud je zjevné, proč se jazyk stává výzkumným objektem: z nástroje dorozumívání se mění v soubor dat. Je-li kulturní vědění vytvářeno lidskou činností, pak je také něčím, co se učí a sdílí. Ke kognitivní antropologii se váže teorie prototypu (hledání, jak lidé klasifikují předměty různých typů v souladu se svým vnímáním typických případů, spíše než by je kategorizovali jako množinu určitých rysů). Jak kognitivní antropologie, tak teorie prototypu se snaží pochopit, jak si lidé osvojují pojmy a jak je používají ve svém jazyce. V blízkosti těchto zaměření stojí i studium dosahu metafor v kognitivních procesech, speciálně jak mohou metafory konstituovat základy specifického obrazu světa té či oné kultury. Zdá se, že metafory nelze pochopit

mimo jejich zkušenostní základnu. Výsledky bádání lze přiblížit shrnutím: a) metafory jsou založeny na lidské prostorové orientaci; b) metafory jsou způsoby vidění událostí, činností, emocí, idejí jakožto entit a substancí; c) základní metafory se mění od kultury ke kultuře. Funkční zaměření anticipované poznatkem *Pražského lingvistického kroužku*, že jazyk nemusí nutně hrát tutéž roli, mít stejnou funkci v každé sociální skupině, nalezlo svou nejvýraznější podobu v etnografii řeči, objevující se od 60. let 20. stol. (D. H. Hymes, nar. 1927). Ve středu pozornosti stojí řečové praktiky, zájem o zkoumání tras kulturních vzorců na základě jazykového úzu. D. H. Hymes zdůraznil, že jazyk i řeč mají svou vlastní strukturaci, podobně jako sociální organizace, politika, náboženství a ekonomika. Tato strukturace není identická s tradičně chápanou gramatikou, protože je svou povahou jak jazyková, tak kulturní. Metodicky se etnografie řeči opírá o přístupy sociolingvistické (předpoklad heterogenosti řečové komunity) i etnolingvistické (Hymes mluví o druhém typu jazykové relativity). Lit.: J. B. Carroll (ed.): *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge 1956; R. Bauman – J. Sherzer: *Explorations in the Ethnography of Speaking*. Cambridge 1974; D. H. Hymes: *Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach*. Philadelphia 1974; A. R. Lurija: *O historickém vývoji poznávacích procesů*. Praha 1976; D. G. Mandelbaum (ed.): *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. With a New Epilog by D. H. Hymes. London 1985; B. A. Sebrebnikov (ed.): *Roľ človečeskogo faktora v jazyke. Jazyk i kartina mira*. Moskva 1988; J. H. Hill – B. Mannheim: *Language and World View*. Annual Review of Anthropology 21, 1992, s. 381–406; E. F. K. Koerner: *The Sapir-Whorf Hypothesis*. Journal of Linguistic Anthropology 2, 1992, s. 173–198; P. L. Garvin: *Poznámka o lingvistické antropologii*. ČL 81, 1994, s. 95–98; Z. Salzmán: *Etnografie komunikace*. ČL 81, 1994, s. 99–110; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995; F. Vrhel: *Jazyk a obraz světa*. ČL 83, 1996, s. 221–228; Z. Salzmán: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha 1997 (ČL 83, 1996, supplement). [fv]

Ječmínek, legendární postava objevující se v okolí Chropyně u Kroměříže. J. býval oděn do černého pláště s pěti límcí. Dostal jméno od místa narození, tedy pole ječmene. Porodila ho tam žena, kterou vyhnal ukrutný markrabě z Chropyně. V J. se v určité modifikaci realizovala česká královská pověst. Lidé vyslovovali naději, že z Chropyně vzejde ideální panovník, nový Přemysl Oráč. J. se

měl objevit, až bude nejhůře, a zachránit Moravany. Utopická legenda nezobrazila skutečnou událost. Chropyni někteří badatelé 19. stol. považovali za místo podobné v Čechách Budči nebo Levému Hradci. Bývá také odkazováno na totožnost J. s císařem Josefem II. (J. S. Menšík, 1862) nebo na paralelu s knížetem Svatoplukem, který také zmizel. Na Hané podání o J. prolunulo s josefínskými pověstmi. J. posloužil jako záminka k přísným prohlídkám domů, které konali dvakrát ročně představitelé obcí. Z tohoto hledání J. se staly slavnosti, které se pořádaly ještě ve 20. letech 20. stol. Postava krále J. vstoupila i do literárních a dramatických děl.

Lit.: F. Bartoš: *Deset rozprav lidopisných*. Olomouc 1906; F. S. Procházka: *Král Ječmínek. Moravská pohádka*. Praha b. r.; B. Slavík: *Hanácké písemnictví*. Olomouc 1940. [bš]

jednoduché folklorní formy, souborné označení pro legendu, pověst (především ságu), mýtus, hádanku, přísloví, kusus, memorabile, pohádku a vtíp, které vytvářejí řadu. Pojem a termín *einfache Formen*, který 1929 zavedl nizozemský badatel A. Jolles, diskuse o obsahu pojmu a jeho významu pro studium slovesného folkloru trvají i na počátku 21. stol. V každém z uvedených žánrů se sice *jistým způsobem odráží svět*, ale počet možností, zejm. formálních, jak tento odraz vyjádřit, je omezený. To vedlo Jollese k názoru, že při definování j. f. f. nelze vycházet ze skutečné realizace daného žánru v konkrétním vyprávěcím aktu, nýbrž že je třeba se opřít o obecné (zvl. jazykově formální) vlastnosti žánru, které vedou k postizení jeho podstaty. J. f. f. se tedy netýkají realizačních forem lidové poezie, ale toho, jakou podobu by měly mít. Podle Jollese není rozhodující akt realizace, ale působení *strukturálního modelu* daného žánru a jeho *morfologická idea*. Předností této koncepce je, že vidí žánr jako strukturovaný celek v jeho obecné, modelové rovině, a nikoli v konkrétních typech a variantách. Pro Jollese jsou j. f. f. *elementárními slovesnými formami*, které se jeví jako *morfologicky rozpoznatelné jednotky*, vznikající spontánně na základě rozličných mentálních postojů lidí, jejich myšlenkových dispozic a aktu myšlení. Jolles je nazývá *Geistesbeschäftigung, činnost ducha*. Tyto psychické postoje a mentální akty se u jednoduchých forem uplatňují jako jejich základní formující princip. Podle toho je pak předmětem pohádky odpověď na otázku po ideálním světě vyššího řádu, vtíp rozbíjí společností respektované konvence apod. K. Ranke rozvinul Jollesovy názory tak, že jednoduché formy pokládá za *žánrové archetypy, za antropologické konstantní*

pratvory lidské výpovědi. – Za neudržitelný pokládal Jolles romantický protiklad *umělé a přírodní poezie*. J. f. f. patří k *přírodní* poezii, neboť vznikají z jazyka a v jazyce tehdy, když člověk konfrontuje svůj životní postoj s realitou světa. Tyto postoje a směry myšlení se ovšem individuálně liší a historicky proměňují, vždycky jsou však na obecné úrovni výrazem činnosti ducha lidí a dají se typologizovat; pro každou jednoduchou folklorní formu oné žánrové řady vypracoval Jolles její klíčové vyjádření: *legenda*: středověký způsob uctívání svatých; *pověst* (splývá se *ságou*): problematika rodiny, kmene, pokrevního příbuzenstva; *mýtus*: předpovídání; *hádanka*: tajemno, mnohoznačnost jazyka; *příslóví*: lidská zkušenost; *kasus*: konkurence norem; *memorable*: události, skutečnost; *pohádka*: naivní morálka; *vtip*: komika. – Jollesova teorie j. f. f. vychází na prvním místě z jazykové stránky, kterou pokládá za subjekt poetických forem: existuje-li určitá činnost ducha, musí k jejímu vyjádření existovat i soubor odpovídajících vhodných jazykových prostředků. Ty jsou pak vlastní jen určitým j. f. f. (zatímco motivy se mohou vyskytovat v různých žánrech a charakterizují je). Proto mluví o *elementárních jazykových formách*. – V teorii j. f. f. se od dob Jollesových vedou diskuse o jejich pojetí, obsahu a funkcích. Výsledky jsou nejednotné, často protichůdné nebo vzájemně odmítavé. K. Ranke pokládá j. f. f. nejen za jev morfologický, ale především za vnitřní formu žánru, a proto jsou mu *ontologickým archetypem*. K. Čistov odmítá Jollesův názor, že j. f. f. jsou výrazem uspokojení psychicko-mentálních požadavků lidí, neboť ty jsou vždy a všude v zásadě stejné, a tvrdí, že j. f. f. odrážejí ve svých funkcích spíše společenskou podmíněnost. Kritické hlasy se proti Jollesovi vznesly hl. v uspořádání jeho základní řady. Např. Petsch už 1932 upozornil, že Jolles ignoruje jiné znaky pověsti než ty, které charakterizují ságy, a pomíjí význam folklorních látek a jejich vzájemné souvislosti. Někteří badatelé zdůrazňují nestejnomyšlnost Jollesovy řady. Kuhn a Bausinger zdůrazňují různost povahy jeho *jazykových elementů*, se kterou Jolles nepočítá, takže vlastně pomíjí rozdíly mezi jazykovou formou a jazykovými formulami relevantními zvl. pro vtip, přísloví, hádanku. Jiní soudí, že problém j. f. f. je třeba omezit na tradici indoevropského kulturního okruhu. Největší námitky vyvolalo Jollesovo zařazení pohádky. – Pokud jde o vývojový dynamismus, jednoduchým folklorním formám se sice připisuje, ale je značně oslaben. Komplikovaná a stále diskutovaná je otázka, jak se j. f. f. projevují v tematických okruzích vyprávění a ve vyprávěcích situacích. Podle Jollese postoje a zkušenosti vypravěče a po-

sluchače splývají, a proto mají j. f. f. i zde objektivní ráz. – At jsou námitky proti Jollesově teorii jakékoliv, poukazem na obecné a systémové vlastnosti žánrů znamená značný posun vpřed. Jejím širším uplatnění však brání značná míra abstrakce, s níž pracuje, poněkud jednostranné podtržení jazykových elementů, zdůraznění psychicko-mentálních jevů a menší pozornost věnovaná vývojovým a variačním procesům.

Lit.: H. Bausinger: *Formen der „Volkspoesie“*. Berlin 1980, 2. vydání. [mš]

Jeníček a Mařenka, O perníkové chaloupce – celoevropský pohádkový příběh o dobrodružství dětí zanechaných z bídy rodiči v lese. Děti naleznou chaloupku obloženou perníkem a jsou tu uvězněny čarodějnici, která je chce vykrmit, upéct a sníst. Pomocí lsti vstříčí děti čarodějnici do pece a vrátí se domů, někdy i s bohatstvím nalezeným v chaloupce. K tomuto základnímu dějovému schématu (AaTh 327A) přísluší několik podtypů. Zabloučení do domu lidožroutů je základní situací látky *Paleček* (AaTh 727B) ve verzi Ch. Perraulta (1628–1703) a také úvodem látky *Finette Cendron* (*Popelka*). Zajímavý je východoslovanský typ o chlapci s charakteristickým lokálním jménem (Ivas, Žicharko, Limonjuška), kterého odnese čarodějnice v pytli, má být upečen, ale zachrání ho hejno husí (SUS 327B, F). V historizujících variantách této látky zastávají úlohu lidožrouta Turci či *samojezci* (vých. Morava), *psoblavci* (Balkán), *psi tlamy* (*sumpurni*; Pobaltí). Bratr a sestra (výjimečně sám chlapec) prchají před lidožrouty a pronásledování ustane, teprve když překročí řeku, hranici. V některých českých verzích se uplatňuje středověký retardační motiv o *utrpení lnu*; žena pracující na poli se staví nedoslýchavou, aby zdržela lidožrouta, který děti honí: odpovídá mu detailním popisem úkonů při zpracování lnu. Populární námět se dočkal hudebního zpracování v pohádkové opeře E. Humperdincka *Hänsel und Gretel* (1893) a rozsáhlé parodické mystifikace ve formě literatury faktu *Die Wahrheit über Hänsel und Gretel* (1963).

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 327A, 727B; Tille I, s. 213–217; SUS 327B, F; H. Traxler: *Die Wahrheit über Hänsel und Gretel*. München 1963; D. Klímová: *Katalog horňáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 549–584; D. Klímová: *Mezižánrové vztahy v oboru lidové pověsti...* In: *Ľudová kultúra v Karpatoch*. Bratislava 1972, s. 319–336. [dk]

Jenovéfa, vl. Jenovéfa Brabantská, vl. jménem Geneviève de Brabant, něm. Genovefa v. Brabant (8. stol.), brabantská vévodkyně a světica, hrdinka lidové povídky, jež

zdomácněla v ústní slovesnosti mnoha evropských zemí. Podle pověsti byla ženou falckraběte Siegfrieda z Mayenfeldu, resp. Trevíru (kolem r. 730). Domovním správcem Golonem či Gotonem byla ze msty neprávem nařčena z nevěry a cizoložství za manželova vojenského tažení proti Saracénům a předurčena k trestu smrti. Podle jedné verze legendy ji manžel vyhnal z domova, podle jiné byla propuštěna sluhou, který ji měl popravít. Tak byla přinucena žít se svým synem narozeným ve vyhnanství v jeskyni v Ardenském lese. Syna živila mlékem laně, kterou po šesti letech při honu Siegfried náhodou pronásledoval. Při té příležitosti objevil i svoji ženu a syna, podle jiné verze ji dal vyhledat vojáky a omilostnil ji. Věrolomný hofmistr Golo byl potrestán na hrdle. Prostřednictvím knížek lidového čtení a kramářských písní, vytvořených na základě románu francouzského jezuita René de Cerisiera (1638), se tento romantický příběh dostal také do č. zemí. Česká zpracování vychází z německého překladu Martina z Cochemu (*Velmi pěkná a pohnutelná a čtení hodná historie o nevině souzené sv. pfalckraběnky Genovefy*. Příbram 1752, pak Olomouc, Brno, Praha a Jihlava v l. 1767–1805). Syžet se některými motivy stýká s pohádkovými látkami o *manželce pohlavené žárlivými sestrami* apod. (AaTh 706, 883A, 938). Příběh se provozoval jako lidové drama, loutkové divadlo, kramářská píseň; ve formě vyprávění je stálou součástí repertoáru lidové slovesnosti. – Známy je biografický cyklus maleb na skle, složený z výjevů Sv. Jenovéfy v poušti, Nalezení sv. Jenovéfy, Návrat sv. Jenovéfy, Pohřeb sv. Jenovéfy a výjimečně i Svatba sv. Jenovéfy. O oblíbě této tematiky v lidových vrstvách svědčí poměrně vysoký počet dochovaných exemplářů z různých oblastí č. zemí a též ze Slovenska a polských Tater. – Ve většině hagiografických příruček není o J. ani zmínky a uvádí se v nich jen sv. Jenovéfa z Nanterre (422–502).

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 712; Tille I, s. 393; R. Cerisier: *L'innocente reconnue*. Paris 1638; RSN 3, 1863, s. 346; F. Peřina: *Genovefa dle starobylé pověsti*. Praha 1883; OSN 9, 1895, s. 1035; *Historie utěšené a kratochvilné*. Vyd. B. Václavek (kryl L. Čivrný). Praha 1941, s. 106–115; R. Smetana – B. Václavek: *České písně kramářské*. Praha 1949, s. 72–76, 2. vyd.; A. Schneider: *La légende de Geneviève de Brabant dans la littérature allemande*. Paris 1955; J. Bartoš: *Komedie a hry českých lidových loutkářů*. Praha 1959, s. 111–112; H. Sachs – E. Badstuber – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 145; SNSVU, s. 194. [rj + ast]

jesličky viz betlém

jezinka, zlomyslná bytost české démonologie. Etymologie slova ve slovanských jazycích označuje zlou ženu, čarodějnici; souvisí i s výrazy *ježibaba* a *jağababa*. Mylně je zaměňována výrazem *jeskyňka* (podle místa, kde přebývá). V dětské pohádce jeskyňky vylákají a odnesou Smolíčka, který je sám doma. Jezinky v lidovém podání vyloupaly oči dědečkovi, který pásl na zakázané louce. Chlapec, pastýř, sváže jezinky trnovým proutkem, vyžádá si oči zpět a vrátí dědečkovi zrak. Nejstarší verzi je *Pohádka o jezinkách*, publikovaná 1840 klatovským rodákem J. Frantou-Šumavským (1798–1857). Námět zpracovala také B. Němcová a K. J. Erben ho převzal do *Čítanky slovanské* (1864). Spišovatel J. Košín z Radostova (1832–1910) má shodný příběh o bytosti zv. *bazalka* (od *baziliška*).

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 321; Tille I, s. 83; J. Košín: *Národní pohádky*. Praha 1882; B. Němcová: *Národní báchorky a pověsti*. Praha 1950, s. 282; ESJČS, s. 178. [dk]

jho, nástroj k záprahu hovězího dobytka. Tažná síla se snímala z hlavy zvířete upevněním j. před nebo za rohy. Od pravěku bylo j. běžnou formou záprahu, rozšířenou porůznu u evropských národů (hl. románských a germánských). Ještě před třicetiletou válkou se užívalo téměř po celých Čechách a na záp. Moravě. V 19. stol. se v tradičním zemědělství udrželo nejdéle v j. a záp. Čechách. – Podle upevnění lze rozlišit dva základní druhy j. Oba mohou mít formu párovou nebo jednoduchou: a) j. šijové, *iho*, *joch*, *kúch*: pokládalo se na šji zvířete za rohy, k nimž se připevňovalo pomocí řemenů nebo provazů. U formy párové šlo o dřevěný trámek dlouhý až 130 cm. Uprostřed byl opatřen obdélníkovým výřezem, který sloužil k upevnění táhla oradla nebo oje vozu. Na spodní straně j. byly na obou koncích dva mělké oblouky dosedající na šji tažného dobytčete. Konec j. se rozšiřovaly a byly opatřeny výrazným zářezem, kolem něhož se upevňoval řemen. Modifikací tohoto j. vzniklo šijové j. jednoduché pro jeden kus dobytka. Tvořil ho kratší trámek opatřený na spodní straně oblínou, která se položila na šji zvířete za rohy. Na spodní nebo čelní straně byly na obou koncích upevněny železné kruhy a na koncích nasazeny železné objímky, opatřené někdy háčky i kruhem. J. se připevňovalo skotu za rohy, řemeny se provlékly výřezy i kruhy a ovazovaly se kolem zářezů. Šijová jha bývala často zdobena rytým dekorem (linky, křížky, vrypy); b) j. čelní, *čelák*, *čelo*, *náčelek*, *náčelník*: v tradičním zemědělství se používalo k záprahu jednoho kusu dobytka hl. v záp., j. a středních Čechách a na záp. a j. Moravě. Typologicky se vyvinulo

z čelního j. párového. Základem byl dřevěný oblouk, na čelní straně pobitý mosazným nebo železným plechem, na vnitřní straně podložený koženým polštářem vystlaným žíněmi. Koncem 19. stol. se začalo užívat podobně tvarovaného železného plátu. Na obou koncích oblouku byly železné kruhy, za které se upínaly postraňky. Pomocí řemínek s přezkami se čelní j. připevňovalo k rohům. Výzdoba se soustředila na oplechovanou část: v plechu byl po obvodu vyražen geometrický nebo rostlinný ornament, v ploše jméno či iniciály majitele, popř. i datace. Hřebíky přichycující oplechování měly obdobné hlavičky.

Lit.: J. Kramařík: *Záprah skotu v Pošumaví*. ČE 8, 1960, s. 253–272; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 372–376. [mv]

jihocheská Blata, Blatácko, Blatsko – převážně rovinatá krajina v j. Čechách s úrodnými poli, s lukami, lesy a rybníky na rašelinových vrstvách. Kraj zprvu bažinatý byl uměle zre-kultivován a odvodněn založením rybníků a umělých toků v 16. stol. Jádrem národopisné oblasti tvoří soběslavsko-veselská Blata (zv. též *velká*, *zlatá*, *bohatá*, *pšeničná*), která zhruba vymezuje spojnice mezi lokalitami Sudoměřice u Bechyně, Hartmanice, Veselí n. Lužnicí, Soběslav. V tomto čtyřúhelníku se nachází 11 hlavních blatských vsí (Borkovice, Hodětín, Klečaty, Komárov, Mažice, Svinky, Sviny, Vesce, Vlastiboř, Zálší a Záluží u Vlastiboře). Na severním okraji Českobudějovické pánve se rozprostírají zbudovsko-hlubočká (též *malá*) Blata a v okolí Třeboně a Lomnice n. Lužnicí Blata třeboňská. V širším pojetí sahají Blata (podle E. Fryšové) na východě za Kardašovu Řečici až k Deštné a Jindřichovu Hradci, odkud jejich hranice směřuje k Lutové a Domanínu jižně od Třeboně. Dále odtud je národopisná hranice Blat vedena severozápadním směrem a zhruba uprostřed mezi Třeboní a Českými Budějovicemi se otáčí na západ k Netolicím, odkud se severovýchodně vrací k Sudoměřicím u Bechyně. Severní hranice širších Blat byla na přelomu 19. a 20. stol. přesně vymezena od vesnice k vesnici na základě znaků blatského kroje, lišícího se od tzv. kroje kozáckého, který se nosil do 70. let 19. stol. v kraji kolem Tábora, zv. Kozácko. Podle vlastivědných pracovníků sahál blatský kroj na severu zhruba k izolínii spojující obce Bechyňská Smoleč, Skalice, Myslkovice, Záluží u Budislavě, Březina. V ostatních okrajových částech Blat byl přechod od blatského k jiným typům kroje spíše pozvolný. – K národopisné specifikaci oblasti docházelo asi od poloviny 18. stol.,

zvl. v 19. stol. Nejstarší blatské vsi pocházejí ze 13.–15. stol. Převládají vesnice s rozlehlou návší (v 1. polovině 19. stol. hl. úseková pluzina, místy podélně dělená nebo traťová, u statků kratší nebo dlouhé lánové záhumenice). V oblasti se těžil rašelina, využívaná především jako palivo v místě, ale také k bonifikaci půdy a k léčení. Lidé, kteří si od lesního úřadu najali vymezený pozemek, těžili v květnu pomocí zvláště tvarovaného rýče (*želízka*) kvádry rašeliny velikosti menších cihel (*píchání borků*). Vyschlé cihly (*borky*, sg. *borka* nebo *borek*) sloužily k topení. V blatských vsích byl rozšířen chov koní, hovězího dobytka, ovcí, hus a ryb. – K hlavním identifikačním znakům oblasti náleží vedle lidové architektury rázovitý lidový kroj s jedinečnou barevnou výšivkou, která se řadí k nejoriginálnějšímu v Čechách a pro své mimořádné kvality se také stala předmětem sběratelství zejm. v období kolem *Národopisné výstavy československé* 1895. Poslední vývojový typ kroje tu byl vytvořen ve 2. polovině 19. stol. a lišil se nejen výzdobou, ale i střihem a celým vzhledem některých krojových součástí od staršího obleku, stejně jako od sousedních oblastí. Kroj se na Blatech nosil až do konce 19. stol. Mužský kroj se odkládal dříve; také některé jeho součástky zdobila pestrobarevná výšivka. – Od 2. třetiny 19. stol. postupně docházelo k velkorysé přestavbě převážně ještě dřevěných vsí na zděné, spojené s mohutnou slohovou vlnou, projevující se nejen v tvarosloví a barevnosti, ale hl. v bohaté štukové výzdobě obvykle štítových průčelí rolnických usedlostí (zv. *selské baroko*). Tato svérázná stavební vlna pokračovala ještě ve 2. polovině 19. stol. a lze v ní rozpoznat rukopis řady neznámých i několika vynikajících zednických mistrů (F. Šoch, M. Paták, Š. Brener). Zdobností vynikaly i další lidem užívané předměty, např. lidové plastiky, *roubíky*, tepané mosazné desky nebekličů nebo malovaný nábytek. – Blata se vyznačovala živým fondem obyčejů a písní. V lidové slovesnosti byl výraznou postavou Jakub Kubata ze zbudovských Blat, obhájce selských práv a svobod, popravený 1581 (*Kubata dal hlavu za Blata*). – Obyvatelé Blat se jmenují Blatáci (Blaták, Blatka, Blatačka), ještě kolem r. 1900 také Blatáci (adj. blatský, blatácký).

Lit.: F. Lego: *Kroj a vyšívání lidové na Blatech*. ČL 6, 1897, s. 149–152; 7, 1898, s. 152–154; 8, 1899, s. 17–22; K. Weis: *Blatácké písně I–III*. Praha 1898–99; E. Fryšová: *Jihocheská Blata*. Praha 1913; K. Weis: *Český jih a Šumava v písní VII–VIII*. Praha b. r.; F. Pícha: *Blatácká svatba*. Praha 1943; J. Panocha: *Blatské štíty*. In: Jubilejní sborník městského muzea v Soběslavi 1897–1947. Soběslav 1947, s. 67–71; D. Stránská: *Lidové kroje v Českoslo-*

vensku I. Čechy. Praha b. r. [1949], s. 173–185; F. Jílek: *Jihočeský člověk a jeho řeč*. České Budějovice 1961; S. Voděra – J. Škabrada: *Jihočeská lidová architektura*. České Budějovice 1986; R. Jeřábek: *Národopisné oblasti*. In: Ročenka LZ '91. Praha 1990, s. 92–102; SČHK, s. 193–201.

[jv]

jihočeská floskule, diatonický sestup na dominantu tóniny v českých lidových písních instrumentálního typu. Pojem j. f. byl zaveden J. Marklem jako označení melodického idiomu odvozeného z dudácké melodiky a tónových možností českých dud. Tento způsob kadencování je příznačný zejm. pro písně z regionů, kde přežila dudácká hra, tedy z j. a záp. Čech. J. f. někdy mívá šestý stupeň tóniny, podobně jako dudácká tónová řada ve své spodní části tento tón neobsahuje. V různých rytmických modifikacích bývá závěrečný tón floskule opatřen fermatou.

Lit.: J. Markl: *Dudy a dudáci*. České Budějovice 1962, s. 15–16; J. Markl: *Česká dudácká hudba. Partitury Ludvíka Kuby*. Praha 1962, s. 22.

[lt]

jihočeský dům, regionální dobová forma venkovského obydlí v j. Čechách se zvlášť výraznými stavebními okrsky v oblastech jihočeských Blat. Vytvářely se od 30. l. až téměř do konce 19. stol. Ve starší vrstvě byl j. d. přízemní, roubený, komorového, v nejjižnější části komoro-chlévního, popř. chlévního typu, s černou kuchyní a chlebovou pecí s kachlovými kamny ve světnici. Jednoduchá nebo rovnoběžně se sedlovou střechou skládaná lomenice je předsazena štítové stěně; ve vrcholu střechy, pův. kryté slaměným doškem, býval často kabřínc, na Blatech nahrazený *rohatinami* (zkřížená, různě profilovaná prkna nad vrcholem lomenice). Od poloviny 18. a zvl. v 19. stol. se stále více uplatňuje výstavba z kamene a později i z cihel, takže (až na malé okrsky, zejm. v Cunkovském pohoří) kamenný dům, resp. dům ze smíšeného materiálu překryl starou dřevěnou zástavbu. Kamenné zdivo se u větších statků (popř. špýcharů) uplatňovalo na Jindřichohradecku a Doudlebsku již od přelomu 16. a 17. stol. – S výjimkou Českokrumlovska a Kaplicka, kde se v 19. stol. hl. vlivem sousedství s rakouským lidovým stavitelstvím prosadil statek se čtyřbokým uzavřeným dvorem, je na většině území rozšířena třístranná usedlost orientovaná do návsi štítovou stěnou obydlí i na sýpky situované na protilehlé straně dvora, popř. jiné hospodářské budovy nebo samostatné stojící výměnek. Průčelní budovy jsou propojeny ohradní zdí s mohutnou bránou a brankou pro pěší.

Venkovská usedlost v jižních Čechách. Záluží (Písecko) 1894

– Ze zednických mistrů, kteří vtiskli lidové architektuře jednotlivých okrsků osobitý ráz se slohovými prvky opožděného a naivního tzv. selského baroka a klasicismu, to byl především Jakub Bursa (1813–1884), Jan Šoch (1798–1867) a jeho syn František (1828–1874), Martin Paták (1820–1889), Jan Panovec (1848–1918) ad. – J. Bursa byl jedním z prvních zednických mistrů, který k reprezentaci jihočeských statků na průčelích využíval různých slohových architektonických prvků (lizény, pilastry, římsy, voluty a oblouk zakončující vrchol štítu). Mezi tyto články zasazoval další výzdobné motivy (ornament, stylizované lidské či zvířecí postavy, strom života, květina ve váze a znaky zemědělského či jiného povolání nebo řemesla) a také výtvarně pojatý, byť ortograficky nesprávný text. S výzdobou průčelí budov koresponduje také dekor brány a branky. Poloreliéfní výzdobu modeloval J. Bursa bez nákrusů přímo na omítku a polychromoval ji. Stejně jako jiní proslavení zednickí mistři pocházel ze zednické rodiny. Narodil se v Dolních Nekvasovicích a zemřel ve Vlachově Březí. Ve svém rodném kraji začal působit se 30–40 zedníky po r. 1840. Jeho stavby se dochovaly zejm. ve vesnicích kolem Volyně. Měl pověst pokrokového lidového stavitele, protože při přestavbách rušil nepohodlné černé kuchyně a zaváděl sporáky a komíny. – Šochové působili v Zálší a okolí (mj. Hartmanice, Mažice, Komárov, Klečaty, Borkovice), kde stavěli a zdobili štítu domů i špýcharů. Průčelí statků, hl. však jejich štítu členili architektonickými články v plochy vyplněné náboženskými symboly (např. monstrance, kříž, boží oko, IHS)

a světskými motivy (srdíčka, polní kvítky, jetelové čtyřlístky, stromy, ozubená kolečka, ozdobné květináče) nebo prvky převzatými ze slohové architektury, s níž se zedníci seznámili *na práci* ve Vídni a jinde. Štukové reliéfy byly barevné. – M. Paták působil hl. v rodné Vlastiboři a v okolních vsích (Záluží, Debrník, Vesce, Čeraz, Rybova Lhota ad.). Jeho blatské štíty obytných stavení i špýcharů, členěné pilastry a lizénami s různými obrázky a čabakami, jsou nahoře spojovány obloučky s křížky a kvítky; častým motivem je kříž, lesní stromek a obloučkový ornament na obvodě štítu nebo protínající se kruhy na jeho základně. Mezi pilastry umísťoval půdní průduchy ve tvaru šesticípé hvězdy nebo ozubených koleček. – Zednický mistr J. Panovec pocházel z Písecka. Plochu štítu dělil především pilastry a profilovanými římsami a do vzniklých ploch modeloval olistěné větvičky, květy, stylizované stromky, náboženské symboly a letopočet, nad okenní otvory umísťoval stylizovaný vějíř a vše dotvářel rozmanitý geometrický ornament. Význam štítu jako vizitky zámožného hospodáře zvýrazňovalo obloukovité zakončení. Soška světce, chránícího dům a jeho obyvatele, měla obvykle své místo ve výklenku v horní polovině štítu nebo po stranách či ve vrcholu brány. Předzahrádky, pokud byly založeny, často ohraničovaly bílé olíčené zídky (tarasy), někdy v horní části postavené z ozdobně skládaných červených cihel. – Později (po r. 1850) se průčelní orientace u některých usedlostí směrem k návsi nebo k cestě změnila v okapovou, takže v nové zástavbě zmizela brána se zídkou a do dvora se vjíždí

průjezdem, z něhož se vchází i do stavení. V posledních desetiletích 20. stol. se dvory bez zemědělského provozu mění v okrasné a obytné zahrady. V t. regionální dobové formy lidového domu.

Lit.: E. Fryšová: *Jihočeská Blata*. Praha 1913, s. 31–35; J. Brož: *Zedník umělec, tvůrce svérázu jihočeské vesnice*. NVČ 24, 1931, s. 132–151; J. Duriš-Spirhanzl: *Staré jihočeské chalupy*. Praha 1945, 2. vyd.; J. Panocha: *Blatské štíty*. In: Jubilejní sborník městského muzea v Soběslavi 1897–1947. Soběslav 1947, s. 67–71; L. Štěpánek: *Jan Panovec, zedník-výtvarník z Písecka*. ČL 48, 1961, s. 166–170; O. Dostál: *Příspěvek k poznání vývoje jihočeské lidové architektury*. PP 23, 1963, s. 6–17; L. Štěpánek: *Neznámý autor lidových staveb pláštovicke oblasti*. ČL 53, 1966, s. 89–94; V. Braun: *Volyňsko a lidová architektura*. VPZM 20, 1980, s. 177–193; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; J. Vařeka: *K otázce vzniku čtyřbokých usedlostí v jihočeském pohraničí*. VPH-KJM 21, 1984, s. 271–275; S. Voděra – J. Škabrada: *Jihočeská lidová architektura*. České Budějovice 1986; J. Vařeka: *Vesnická sídla, stavby, interiér*. In: JV-N, s. 13–44. [jv]

Jiří, vl. Georgius, zv. též Kappadocký (3. stol. – 303 n. 305 Nikomedia, Turecko, n. Lydda-Diospolis, Palestina), velkomučedník, světec (23. i 24. 4.). Působil údajně jako voják nebo důstojník, snad jako tribun ve vojsku císaře Diokleciána a byl po předchozím soustavném, avšak bezúspěšném mučení stát společně s císařovnou, která přijala křesťanství. Náleží mezi 14 pomocníků v nouzi a patří za patrona vojáků, rytířů, zbrojířů, jezdců, zajatců, sedlářů, horníků, kovářů, sedláků a rolníků, dobytka a koní, bednářů, pocestných a skautů, za

ochránce rytířských řádů a opevněných sídel, za ochránce proti moru aj. Vztahuje se k němu velké množství legend, takže bývá označován i za postavu mytologickou. Někteří badatelé za ním spatřovali starší pohanské božstvo. Jeho nejstarší zobrazení spadá do 9. stol., jako jezdec na bělouši (s bílou korouhví s červeným křížem) bojující s drakem je zobrazován od 12. stol., zvl. v novgorodských ikonách, ve východní církvi společně s Dimitrijem a Teodorem. V západní církvi se jeho kult rozvíjel od r. 683 a po záp. Evropě se úcta k němu rozšířila s křížáckými výpravami; 1222 byl prohlášen za patrona Anglie. Nejznámější svatojiřská legenda z 12. století (ve středověkém kodexu *Legenda aurea* od Jakuba de Voragine) obsahuje příběh o zápasu sv. J. s drakem. V ní je J. představen jako křesťanský rytíř, který osvobodil královskou dceru ze spárů draka a získal shromážděný lid pro křesťanskou víru. Do lidové víry a lidového podání vstoupil zejm. svým neohroženým postojem k rafinovaným způsobům mučení a svými hrdinskými skutky, především záchranou královské dcery před drakem. Tato legenda byla oživena za bojů proti Turkům po pádu Cařihradu 1453. Boj sv. J. s drakem symbolizoval v církevním výkladu vítězný zápas

křesťanství s pohanstvím a zlem (dáblem). Ve středověké Evropě byl J. uctíván jako symbol rytířskosti. Náměty z legend o jeho životě a umučení se přenesly do lidových divadelních her z období baroka (*Komedie o svatém Jiří mučedníku* od J. K. Killara z Náchoda z přelomu 17. a 18. stol.). Mince s jeho vyobrazením na koni v boji s drakem (jiřský tolar) byly všeobecně oblíbeným amuletem vojáků, ochraňovaly prý před zraněním. Od 17. stol. se razily mj. v mincovně v Kremnici a v lidovém prostředí byly velmi ceněny. – Den sv. J. platil (podle starého dělení roku na dvě období) za předěl mezi zimou a létem, za počátek nového vegetačního cyklu, v němž se otevírá země. Z této základní představy vycházejí rčení (*na svatého Jiří vylézají hadi a štíři; svatý Jiří trávu bíří, zem otvírá; do svatého Jiří tráva neroste, kdyby ji kleštěmi tahal, a po svatém Jiřím roste, kdyby ji palicí zatloukal*) a různé projevy lidové víry, např. o tom, že voda v ten den obsahuje jedy, které země ze sebe vydává. Lidová představa o sv. J. jako nebeském klíčníkovi otevírajícím zemi je vyjádřena zvl. v písních k jarním obchůzkám se smrtkou a novoletním stromkem. Mimořádné vlastnosti byly v lidové víře připisovány některým rostlinám a živočichům, získaným přede dnem sv. J. (jetelový čtyřlístek, had, ještěrka, žába, mlok, krtek). Používalo se jich v různých magických úkonech na posílení tělesných schopností a zdraví, v léčení, v milostných záležitostech apod. Jetelový čtyřlístek náhodně nalezený před sv. J. byl znamením štěstí, nosil se zašitý v oděvu, používal se v milostné magii. Jeho síla se zvyšovala, byl-li utržen rukou zahalenou v šátku. Všeobecně se věřilo, že hadi a ještěrky (a živočichové vůbec) nejsou do svátku sv. J. jedovatí. Usušené maso z hada se používalo v domácím léčitelství, např. při bolestech zubů, vyrážkách, zimnici, růži, při okuřování koní atd. Hadí jazyk zavrtávali čeledíni a formani do bičů, aby měli čerstvé koně, ženci do kosy, aby jim šla práce od ruky. Nadměru silný měl být podle jiné pověry ten, kdo nosil hadí jazyk přivázaný na noze, a výřečný, když si jej vložil pod jazyk. Kdo sní upečeného hada, chyceného před sv. J., bude prý rozumět řeči zvířat; tato pověra bývá i námětem pověrečných povídek. Souvislost s hady byla zesílena představou sv. J. jako drakobijce. Mládenec mohl snadno získat lásku děvčete, jestliže se jí nepozorovaně dotkl kostičkou z páteře žáby (zv. *jiříček*) chycené přede dnem sv. J. a vložené do mraveniště. Sv. J. platil jako ochránce dobytka a koní. V některých krajích se v tento den poprvé vyháněl dobytek a koně na pastvu a k té-

to události se vztahovaly různé ochranné magické úkony proti působení škodlivých sil (agrární obyčje). – Svatojiřský den byl významný také v hospodářsko-právním ohledu. Poddaní odváděli dávky vrchnosti (*jiřský ourok*), v některých krajích se nájímali smluvně někteří obecní služebníci, vypovídali se hořeři. V den sv. J. se obyčejně konaly obchůzky po hranicích polí za účasti představitelů obce, při nichž se kontrolovaly mezníky. Na Brněnsku se udržely až do poloviny 20. stol. Bylo zvykem, že se v tento den přijímali mezi sousedy mladí hospodáři, např. na Hané. – Podle počasí v den sv. J. se usuzovalo, jaký bude rok: *Jiří s teplem a Mikuláš s pící; hřmí-li před Jiřím bouře, bude dlouho za kamny dobře; jasný Jiří, pěkný podziměk; je-li na Jiřího obilí tak vysoké, že se do něj může vrána schovat, bude dobrý rok na obilí.* – Sv. J. patřil k nejstarším světcům (kostel sv. J. v Praze vznikl před r. 921, kaple ve Strachotičích na Znojemsku v r. 1190). Znamé svatojiřské poutě na Řípu se rozvinuly v 16. stol., již na jeho počátku byla tamní románská rotunda z r. 1126 zasvěcena sv. J. (předtím sv. Vojtěchu). V době národního obrození získaly charakter poutí národních (shromáždění českých vlastenců 1848, slavnosti českých zpěváckých spolků 1862 a 1863). – Výskyt zlidovělých vyobrazení sv. J. je v katolickém prostředí Evropy nepoměrně řidší než v prostředí východních církví. Zatímco v ikonové malbě a v malbě na skle na Ukrajině, v Rumunsku, Bulharsku a také na Slovensku se objevuje velmi často (a to i se sv. Martinem), na Litvě a v Polsku jde o ojedinělé doklady v malbě na skle, dřevořezu a dřevěné plastice a v německém etnickém prostředí takřka mizí. V č. zemích jde rovněž o výjimečné exempláře malby na skle ze sev. Čech a Slezska. Legendický námět sv. J. bojujícího s drakem použil J. Mánes 1863 pro svůj návrh na prapor roudnického zpěváckého spolku Říp.

Lit.: A. Václavík: „*Svatý Jiří, trávu aj hady búří.*“ NV 13, 1950, s. 32–36; A. Václavík: *Jarní obyčje na Moravském Valašsku*. In: Lidová kultura východní Moravy I. Gottwaldov 1960, s. 11–37; L. Küppers: *Der heilige Georg*. Recklinghausen 1964; S. Bálint: *Szent György kultuszának maradványai a hazai néphagyományban*. Ethnographia 85, 1974, s. 212–229; S. Braunsfels-Esche: *Sankt Georg. Legende, Vehrung, Symbol*. München 1976; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 147–148; *Münzen in Brauch und Aberglauben*. Mainz am Rhein 1982; E. Kosowska: *Legenda. Kanon i transformacje. Św. Jerzy w polskiej kulturze ludowej*. Wrocław-Warszawa-Kraków-

-Gdańsk-Lódź 1985; SNSVU, s. 199–200; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 174–175; EĽKS I, s. 219. [rj + ev]

jíška, zápražka, zasmažka – mouka pražená na tuku, následně rozředěná vodou, mlékem, syrovátkou, popř. vínem. Slouží k zahuštění pokrmů, především polévek a omáček, ale i zelí, zelenin, luštěnin apod. Termíny *jícha, jíšel, júšel, júška* ve staročeštině označovaly hustý kašovité pokrm vůbec, a speciálně omáčky. Kuchařské předpisy z 15. a 16. stol. uvádějí omáčky v mnoha úpravách. K zahuštění pokrmů se připravovala j. *světlá* (bledá, bílá) nebo *červená*, vzniklá delším opražením, jak vyžadoval ten který pokrm a obliba. Podle J. Jungmanna je bílá j. z výrazky, červená z obyčejné mouky. M. D. Rettigová uvádí dokonce čtyři varianty j.: *bílou, žlutou, červenou a hmědou*. V měšťanských domácnostech se j. ředila také vývarem z masa, smetanou, vínem. Venkovská kuchyně neměla pro takové detaily a přísady dost času, vzorů ani prostředků: před j. dávala přednost *záklechtce* či *zátřepce*. – K přípravě j. se používalo přepuštěné nebo čerstvé máslo, sádlo, lůj, od 1. třetiny 20. stol. umělé tuky. Na Moravě a ve Slezsku byla v oblíbě hl. slanina a sádlo. J. z rozškvařené slaniny je např. jedním ze znaků, který odlišuje chut i vzhled moravského zelí od českého. Je věcí tradice, zda se k zahuštění určitého pokrmu používá j. nebo záklechtka, popř. kombinace obou. Polévka zahuštěná j. (zápražkou) se jmenovala *praženka*. V měšťanské i ve venkovské kuchyni se šťáva z masa zahušťovala také postrouhanou topinkou nebo chlebem, někdy jen trochou mouky.

Lit.: V. Pacovský: *Knížka kuchařská*. Praha 1811; M. D. Rettigová: *Domácí kuchařka*. Hradec Králové 1826, s. 30, 33, 39, 41, 91; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; I. Němec a kol.: *Slova a dějiny*. Praha 1980, s. 112; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 76, 90. [jš]

jizba, jistba, světnice, izba, kurlok – hlavní obytná místnost obydlí vytápěná topeništěm s otevřeným ohněm. Sloužila ke spaní, stolování, přípravě pokrmů a drobné práci na údržbě domácnosti rodiny hospodáře, popř. i k výrobním (sezonním i stálým) činnostem (např. tkalcovství), dále ke konání obřadů při rodinných i kalendářních svátcích, k přijímání hostů apod. Dočasně byly v j. (obvykle jen v zimě) ustájeny i kusy dobytka 2–3 týdny po narození. – Forma j. podléhala vývojovým změnám, zvl. v závislosti na stavebním materiálu, konstrukci a půdorysu domu, druhu topeniště a struktuře i majetkových

poměrech rodiny. Na změnách těchto jevů závisely prostorové vztahy, druh, množství a rozmístění nábytku i funkční diferenciaci všech místností domu. J. se měnila na světnici odstraněním otevřeného ohně z místnosti a jejím vytápěním pouze kamny, tedy zásadní změnou topeniště. K této změně docházelo v č. zemích převážně po třicetileté válce, v Čechách (kromě východních regionů) od 15.–16. stol., v karpatské části Moravy a Slezska později, na moravských Kopicích, na Valašsku, ve vých. Lašsku a v horské části Těšínska j. přežila do poloviny 20. stol., výjimečně déle. Používání názvu j. také pro světnici je však stále běžné ve východní polovině Moravy a ve Slezsku. Jazyková hranice mezi názvy j. a světnice probíhá podle *Českého jazykového atlasu I* (1992) zhruba v linii: Písařov, Chromeč (Šumpersko), Bohdalov (Svitavsko), Pěňčín (Prostějovsko), Záříčín, Morkovice (Kroměřížsko), Vlkoš (Hodonínsko) a Hlohovec v jižní části břeclavského okresu. Uvedené lokality již náleží do východní poloviny Moravy, kde se světnice i na konci 20. stol. stále nazývá j. – Základní znaky j. jsou společné lidovému stavitelství a způsobu bydlení u slovanských národů: a) nevstupuje se do ní přímo ze dvora, ale z vnitřního komunikačního prostoru domu (síně); b) je v ní postavena pec na pečení chleba, umístěná v rohu při vstupní stěně (vnitřní štítové); c) prostředím pro soustředění rodiny byl roh úhlopříčně situovaný proti peci, v němž stával zpravidla čtvercový stůl. V tomto rohu se přechovávaly i kultovní předměty: kříž, obrazy s náboženskou tematikou, koutní skříňka s náboženskými knihami, majetkoprávními dokumenty, event. s penězi apod. Podle patriarchální hierarchie se tu zasedalo k jídlu, konaly se tu rodinné obřady a jiné slavnosti, přijímali vzácní hosté a projednávaly závažné problémy hospodářství a rodiny. Při provozu domácnosti se již ve středověku ustálilo funkční prostorové členění na pomyslně podélně oddělenou polovinu při peci, v kompetenci hospodyně řídící ženské práce (příprava pokrmů, textilní výroba, krmení kuřat a jiné drobné drůbeže pod lavicí u pece), a na polovinu při stole, v kompetenci hospodáře řídícího mužské práce (údržba domu, provoz v hospodářství, popř. výroba, reprezentování autority patriomonální hierarchie, odpočinek na lůžku při okapové stěně). Zdá se, že funkce spaní se ustálila v j. až v mladším období, a to jen pro hospodářovu rodinu, ostatní (i příbuzní) spali jinde, převážně v komorách. – Uvedený způsob užívání j. pronikl ze slovanských zemí do převážně části alpských regionů až po pomezí frankofonní oblasti, na severu do vých. Finska. J. má svůj původ

pravděpodobně ve vertikálních stavbách s funkcí sušárny a lázně, kromě uvedených funkcí obytných, které se šířily do vých. Evropy ze severozápadního okraje horstev Asie. Do recentního období přežily místy u uralských Ugrofinů a ve vých. Pobaltí ve formě zv. u Rusů *riga*, u vých. Lotyšů a Estonců *rehetuba* (sušná j.). Slovanský systém j. se odlišuje od tradic kamenných staveb středomořské oblasti j. Evropy, které byly kultivovány antickou civilizací a rozšířily se do části Balkánu a některými prvky (vstup ze dvora přímo do j.) Podunajím do oblasti stavitelství z hlíny na pomezí j. Slovenska, dále na jižní a západní okraj Alp, do záp. Francie a na britské a atlantické ostrovy. Do místnosti s ohništěm se tam obvykle vchází přímo zvenku okapovou stěnou, v níž jsou i všechna okna, topeništěm je ohniště uprostřed nebo krb při okrajové, štítové stěně domu. Stůl tam bývá dlouhý a stojí při štítové stěně, je-li ohniště uprostřed nebo v rohu, nebo při okapové stěně v případě krbu (zvl. Irsko, britské a atlantické ostrovy). Stůl tam není prostředkem uplatnění patrimoniální hierarchie, spíše výrazem společenství všech příslušníků domácnosti včetně nepřibuzných (např. čeledě), zvl. po reformaci v 16. stol. Odlišné jsou tradice germánského stavitelství s kontinuálním vývojem od forem prehistorických halových domů se sloupovou, později hrázděnou konstrukcí, nesoucí mohutnou střechu, pod níž jsou vestavěnými stěnami vymezeny obytné i hospodářské prostory. Ohniště je v otevřené hale, kde se připravují pokrmy a stoluje se, členové rodiny spí v komorách nebo světnicích. V průběhu historického vývoje docházelo k silnému průniku uvedených tradic zvl. v záp. Evropě a na britských ostrovech (germánské prvky), ve Skandinávii (slovanské), v alpských zemích a Bavorsku (slovansko-germánské). I ve středním Německu se ve 14. a 15. stol. ujímala vestavba j. do halové konstrukce (např. dům z Höfsetten v Hornofranském muzeu v přírodě v Bad Windsheim). – J. se ve středověku vyskytovala také v městských domech, a to nejen v konstrukci roubené, ale i zděné. Vedle jejího prostorového vymezení svislými stěnami a stropním trámovým záklopem byla i j. s valenou roubenou klenbou, z požárních důvodů někdy izolovanou od krovu silnou mazanicí a později obezděním. – Vývoj konstrukce j. vycházel z jedno-prostorového srubu, stojícího na rohových kamenech, s vymazanou hliněnou podlahou (v ní byly někdy jámy pro skladování zemědělských produktů, zvl. pod lůžkem nebo pod stolem) a pravděpodobně od 14. stol. zaklopeného stropem (předstupně byly pravěké slovanské polozezemnice s nízkými

stěnami a zemnice pouze s krovem, paralelně přežívající od 9. do 13. stol.). Hlavní dva okenní otvory měl v čelní štítové stěně směřující k cestě, vedlejší v okapové stěně ve směru do dvora. Jako součást třídlílného domu byla j. spojena se srubem komory vestavbou stěn pův. široké síně. Tradování tohoto typu pravděpodobně v 16. stol. dospělo ke konstruování celého půdorysu vcelku se stěnami vzájemně vázanými na celé stavbě. Barokní přestavbou maloměstských domů a modernizací zástavby vesnic na Moravě (kromě karpatských regionů, Vysočiny a sev. Moravy) se postupně od 17. stol. dostaly jizby (nebo již světnice) do okapové polohy, takže jejich stěny se zapojovaly do souvislých ulicových fasád. U selských usedlostí s velkými příbuzenskými celky žijícími ve společné domácnosti vývoj domu vrcholil v 16. stol., kdy (podle reliktní vých. Čech) velikost j. dosahovala i více než 40 m² (průměrné měly 25–30 m²), jejich výška obvykle činila 3–4 metry; příčné stropní trámy nesl podélný trám průvlakový, někdy uprostřed podepřený sloupem. Rovnoběžně se stropními trámy, většinou ve druhé mezeře pod nimi, probíhala dvojice slabších nehraněných trámů, *polenic* (na Valašsku *polení*). Procházely zpravidla nad ohništěm poblíž středu místnosti, někde však i blízko vstupních dveří, nebo byl při přední štítové stěně umístěn ještě třetí pár. Poleně v konstrukci zpevňovaly rozpor mezi extrémně vysokými stěnami, jejichž trámy do 18. stol. byly v rozích spojeny převážně jen prostým přelátováním. V provozu domácnosti sloužily k zavěšení kotle nad ohništěm, k odkládání nádob, náradí a k sušení dřeva, oděvů apod. Polenice jsou v české terminologii doloženy již z 2. poloviny 14. stol. Podél boční stěny pece se zavěšovalo bidlo sloužící k sušení a odkládání oděvních součástí. Trámy stropu mohly mít v různých dobách a na různých místech různý počet i polohu, také materiál a konstrukce záklopů byly různé. Stropní záklop měl obvykle vodorovnou polohu, ale u nejstarších reliktní (ve vých. Čechách) bylo zaznamenáno mnoho případů stropu nakloněného tak, že v rohu u pece měla j. největší výšku. – Pec s ohništěm před jejím ústím pův. neměla zřízení odvod dýmu. Při vytápění pece před pečením se kouř hromadil asi v metrové vrstvě pod stropem a odváděl se dvěma způsoby: a) v Čechách a ve středoevropských městech, v alpských zemích, na východě až po záp. Maďarsko větracím štěrbínovým otvorem ve spáře nad dvojicí oken, ve štítové i v okapové stěně po jednom nebo více otvorech; b) v karpatské oblasti štěrbínovým otvorem nad vstupními dveřmi do j. nebo nad pecí směrem do síně a odtud buď nezaklopenou částí pod střechu

a tou ven, nebo dýmníkem vzhůru či vstupními dveřmi na dvůr (u větších či městských staveb světlíkovým otvorem nad nimi; býval zpravidla součástí konstrukce portálu). Aby při zatápění byla j. zbavena dýmu co nejrychleji, otevřely se dveře do síně. V oblasti Javorníků byly otvory k odvedení kouře také v nádvorní stěně. – Chalupnické domy měly menší j., někdy jen 8–12 m². V Čechách se j. měnila na světnici vyvedením ústí pece do černé kuchyně zřízené v síni (nebo v bočním půltraktu), či zavedením kamen místo pece a odvedením dýmu dýmovodem do komína postaveného v síni. V karpatské části Moravy a Slezska se j. udržela nejdéle (jizby s dýmnou pecí na Těšínsku, *kurloky*, existovaly běžně do 1. světové války a jako reliktní do poloviny 20. stol.); pravděpodobně až od 16.–17. stol. se nad ohništěm před ústím pece stavěl dýmník, odvádějící kouř nad stropní záklop do půdního prostoru. Komíny se budovaly v síňovém dílu domu (kamenné, pův. s rámovou dřevěnou konstrukcí vypletanou proutím a omazanou hlínou nebo krytou deskami, ve městech i cihlové) v 16.–18. stol., zvl. v souvislosti s přeměnou j. na světnici. V místech, kde se j. dochovala nejdéle, byly od konce 18. stol. dýmníky nahrazovány zděnými komíny stejného tvaru, avšak vyvedenými až nad střechu. Zavedení jakéhokoliv způsobu odvodu dýmu z ohniště při ústí pece někde způsobovalo snižování polohy stropu až na 220 cm výšky místnosti, ve výjimečných sociálních případech i níže. – Změny v použití stavebního materiálu (místo dřeva nespalné hmoty) představovaly kulturní inovace: věnovala se větší pozornost podezdívkám a podsklepení, dalším důsledkem bylo zavádění dřevěných podlah. Zděné stěny někde ovlivnily i podobu a konstrukci stropu a vestavbu patrové podkrovní komory nebo polopatra či patra nad celým půdorysem domu. – Charakter topeniště ovlivnil i složení a druh nábytku v j. V dýmné j. se obvykle dřevěné stěny neomítaly a nebílily, neboť jejich horní část, strop a trámy pod ním byly pokryty dehtovou vrstvou usazenou z kouře. Na stěnách proto nebyly kříže, obrazy či jiné kultovní a dekorativní předměty (věšely se na vnější stěny domu). Nábytek byl zhotovený převážně tesařskou technikou: pevné lavice zapuštěné do roubené stěny, pryčny jako lože, jednoduché police na kolících vbitých do stěny nebo zavěšené na polenicích či stropních trámech, stůl někdy jen s kamennou deskou na kůlech nebo na rámové skříňce. Zavedením dýmníků bylo možno udržet v j. větší čistotu, stěny se omítaly a líčily a začal se používat truhlářsky zhotovený nábytek: stůl, rohová lavice, lavice připojená k peci, lavice s převrácením se

opěradlem, postel, truhla, koutná skříňka, police na nádobí, stravní skříň, kredenc, šatní skříň, židle s opěradlem, stolička apod. Na stěny se v celých řadách věšely obrazy a jiné kultovní předměty, později zrcadlo, rodinné fotografie a dekorativní předměty. – Struktura členů domácnosti žijících v domě ovlivňovala rozměry j. a její postavení v domě. Rozšířením instituce výměnku na venkově (většinou v 16.–17. stol.) se někde vyčleňovalo bydlení výměnkářů do boční obytné komory, do níž se zpravidla z j. vcházelo dveřmi ve stěně přiléhající k peci a ohništi. Při změně j. na světnici se někde (vých. Čechy, Slezsko, sev. Morava) z této komory nebo její části stala kuchyně. Největší jizby se stavěly pravděpodobně na přelomu 16. a 17. stol. u domů velkých selských usedlostí, prosperujících po několika generacích v prostředí vžitých tradic některých dílčích reliktních velkorodiny (rodiny synů hospodáře se rezidenčně oddělovaly mnohem později). Zánikem rozšířených rodinných společenství se pro individuální rodinu již tak velká j. (či dům s více obytnými komorami) nestavěla, pouze výjimečně v obydlích poloprivilegovaných vrstev obyvatelstva (fojti, rychtáři, měšťané), kde se však nejdříve měnila na světnici. Z 18. stol. se dochovala do 20. stol. v některých fojstvicích na Valašsku a Těšínsku. – Chování členů domácnosti v j. mělo řád vycházející z tradiční etické normy. Hospodář kromě uplatňování své kompetence v polovině přiléhající ke stolu rozhodoval o množství a způsobu konzumace potravy, o aktuální dělbě práce a o místě pro spaní jednotlivých členů domácnosti. Při jídle seděl na lavici v rohu u stolu (*svatý kout*), kolem něho synové, pokud zbylo místo, i dcery, hospodyně a nakonec další příbuzní i nepříbuzní členové domácnosti. Pokud místo nezbylo, jedli ostatní vstojе za sedícími. Nezřídka bylo zvykem, že hospodyně s dcerami jedla na lavici nebo nízké stoličce u ohniště, rodiny hospodářových sourozenců a synů v komorách nebo s čeledí, nepříbuzná čeleď na dvoře či ve stáji. Podobná hierarchie se uplatňovala i při dělení místa pro spaní. Hospodář s hospodyní spali vždy na obvykle jediné posteli v j., hospodyně získala přednost jen v době šestinedělí po porodu. Další lože bylo na lavicích pro svobodné mládence, odrostlejší dívky spávaly ve skladovací komoře a děti bez rozdílu pohlaví na zemi, nebylo-li místo na lavici. Na hliněnou mazaninu si dávaly pod sebe slámník nebo jen slámu či větve (*četynu*, Valašsko). Pouze na posteli se přikrývali peřinou, na jiných místech obvykle houní nebo kabátem. Na peci (teplá byla, jen pekl-li se chleba) měli místo pouze nemocní nebo nejstarší

členové domácnosti. Výměnkáři spávali obvykle v obytné komoře či světničce často v posteli, manželské páry sourozenců nebo synů hospodáře ve skladovací komoře na lavici či moučné truhle, jen v zámožnějším sociálním prostředí také v posteli. Všichni členové rodinného společenství hospodáře se v j. účastnili slavností kalendářních a rodinných obyčejů. V. t. chalupnická usedlost, světnice.

Lit.: A. Plessingerová: *Vývoj lidového interiéru a bydlení ve slovenských dědinách pod Javorníky*. In: *Lidové stavitelstvo a bývanie na Slovensku*. Bratislava 1963, s. 179–241; A. Plessingerová: *Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovenských obcích pod Javorníky*. SNM A H 17, 1963, s. 149–236, obr. příloha; V. Pražák: *K problematice vzniku jizby a sně v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému a franckému obydlí*. ČL 52, 1965, s. 267–275; V. Frolec: *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974; L. Petráňová – J. Petráň: *Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství*; J. Macek: *K sémantice středověkého domu a jeho vnitřního členění*. Obě práce Husitský Tábor 10, 1988–91, s. 17–46 a 47–66; M. Radová-Štiková – J. Škabrada: *Příspěvky k poznání středověkého stavitelství*. Praha 1991; *Vesnický dům v 16. a 17. století*. Praha 1992; Z. Smetánka: *K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholného a pozdního středověku*. PA 1993, supplement 2, s. 117–138. [jlg]

jízda králů viz královské obyčeje

jmeniny, jmenoviny, svátek – výroční den osobního jména. V lidovém prostředí nebývaly j. slaveny jako individuální, rodinná záležitost, měly širší význam jako svátek určitého světce. Nábožensky založení lidé mívali k osobnosti světce, jehož jméno nesli, tedy ke svému patronu, hluboký vztah, obraceli se k němu v modlitbách a spoléhali na jeho pomoc a přímluvu. Svátky spjaté

s oblíbenými a rozšířenými jmény bývaly příležitostí k větším oslavám, přesahujícím rodinný okruh. S muzikou se chodívalo po celé vsi či městské čtvrti zahrát Aničkám, Josefům, Václavům. V den určitých svátků se tradičně pořádaly a mnohde pořádají taneční zábavy, např. josefská, anenská, kateřinská. Určité svátky představovaly dělítko času a stanovení termínů zemědělských prací: do sv. Stanislava mají být zasazeny brambory, na sv. Markétu začínají žně. Jiné souvisejí s proměnami počasí vyjádřenými v pranostikách: *Svatý Martin přijíždí na bílém koni; Lucie noci upije; svatá Anna chladna zrána* apod. Některé svátky byly spjaty s významnými církevními slavnostmi, s poutí, procesím, k mnoha se pojí lidové obyčeje s církevním svátkem obsahově nesouvisející. Rodinná oslava j. zobecněla postupně v průběhu 19. stol., z jeho konce se dochovalo mnoho pohlednic s blahopřáním k svátku, převážně z městského prostředí (z venkova jen od majetnějších rodin). Na počátku 21. stol. se ve většině rodin j. slaví, zpravidla však ne příliš okázale. Rodina se sejde k malému pochoštění, oslavenec dostává drobné dárky.

Lit.: F. Boehm: *Geburstag und Namenstag in deutschen Volksbrauch*. Berlin – Leipzig 1937; V. Jiříkovská: *Úvaha o současné formě a obsahu rodinných oslav jmenin a narozenin ve středních Čechách*. In: *Čas života*. Brno 1985; *Světky v lidové kultuře*. Uherské Hradiště 1995. [vj]

Josef Pěstoun, vl. Josef Nazaretský, světec (19. 3). Byl snoubencem, popř. manželem Marie, matky Ježíše Krista, a Kristovým

pěstounem (*Nutrior Domini*), jen zřídka je uváděn v evangeliích; podle Matouše a Lukáše byl potomkem Davidovým. Jeho nejstarší zobrazení se prý vyskytuje na menze hlavního oltáře ze 14. stol. v dómu v Kolíně n. Rýnem. J. P. vystupuje zpravidla v řemeslnickém nebo měšťanském oděvu, jeho atributy jsou poutnická či rašící hůl, lilie a tesařské nářadí: pila, sekera, nebozez, úhelník. Platí za patrona církve, za ochránce čistoty a panenství, manželství, křesťanských rodin, dětí a mládeže, bratrstev a řádů (např. karmelitánů) i některých zemí, mj. od r. 1654 Čech, Bavorska a Rakouska, je patronem řemeslníků, zvláště dřevorubců, tesařů, stolařů, truhlářů, kolářů a také celníků. 1870 byl prohlášen papežem Piem IX. za patrona křesťanské církve. V prostředí západní církve lze lidovou úctu k J. P. prokázat od 15. stol., na Blízkém východě je kult nepoměrně staršího data, sahá přinejmenším do 9. stol. Den památky J. P. povýšil na svátek papež Řehoř XV. r. 1621. Úctě ke světcovi byl (jako v případě sv. Anny či Panny Marie) vyhrazen jeden den v týdnu, středa. Jeho velkou popularitu mezi nejširšími vrstvami lidí dokládá i četnost křesťanského jména Josef, podobně jako hojně užívané zvolání *Ježíš, Maria, Josef*, v němž se jménem světce nahradilo jméno sv. Anny, vyskytující se ve starší, středověké variantě. V agrárním prostředí byl den J. P. pokládán za počátek jara, popř. za první jarní den: *Nesekal-li svatý Matěj ledy, seká je svatý Josef*. Význam dne se vzhledem k nastupujícímu vegetačnímu období odráží v četných pranostikách, přímo spojujících charakter počasí s velikostí sklizně: *Je-li na svatého Josefa jasno, bude úrodný rok; pěkný den na svatého Josefa zvěstuje úrodný rok; je-li na sv. Josefa sníh, urodí se hojně bílého jetele*. Osudovost dne J. P. se projevuje na Hlinecku ve zvyku nedávat nic z domu dva dny před a dva po svátku. Díky četnosti tohoto křesťanského jména byl svátek J. P. spojován s přáním a vyhráváním Josefům (*štrandrováním, vyhráváním kasací*). V Praze znamenal den J. P. i první jarní lidovou slavnost, která se vytvořila z církevních oslav svátku. Josefská pouť, trvající osm dní, se tradičně odehrávala před kapucínským kostelem sv. Josefa na býv. Josefském náměstí, pozdějším náměstím Republiky, poté se přesunula na Staroměstské náměstí a dožívala ještě za 1. republiky. Na počátku 21. stol. ji připomínají tzv. josefské trhy v podobě stánkového prodeje zboží, které se konají na původním místě pouti. Na svatojosefské pouti patřila k sortimentu typického poutního zboží i barevná, zejm. červená vejce;

podobně jako o Velikonocích sloužila dětem a mládeži k jarním hrám (tukání vajec), představovala i dárek dívek chlapcům, za který se hoši odvděčovali nákupem perníku či marcipánu. Pro děti v Čechách znamenal den J. P. začátek období her s míčem. – Ve výtvarném umění se vyskytuje J. P. jednak jako pěstoun v řasnatém plášti s Ježíškem v náručí, někdy i s Pannou Marií, jednak v některých novozákonních výjevech christologického cyklu, např. Narození Páně a Útěk do Egypta, Svatá rodina a Příbuzenstvo Kristovo, Pozemská trojice (*Trinitas terrestris*), a to i ve zlidovělých druhích umění, zejm. v malbě na skle a na keramice (zvl. vyškovské), v betléměch, ve volné plastice apod. Výjimečně se objevuje v monumentální plastice, např. v kamenosochařských dílech a ve figurálních úlech na Slovensku, v dřevořezu a olejomalbě v Polsku.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; HDA 4, 1931/32, sl. 774–775; O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1862, s. 102–105; B. Kleinschmidt: *Die heilige Anna*. Düsseldorf 1930, s. 308–311; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 199–200; SNSVU, s. 203–204; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 110–111; EĽKS I, s. 219. [lk + rj]

jukání, v lidovém zpěvu způsob zdobení melodie odvozený z dudácké hry. Jedná se o rychlý skluz na druhý z dvojice legatem spojených tónů. *Při zpěvu první části nápěvu dudáky a husláky ozdobeného se v každé slabice z noty první rychle sklouzne s přízvukem na notu druhou s ní vázanou, řekli bychom po domáčkách: jukne. Jest to ono vyhvízdnutí dud* (Č. Holas). Projevuje se zde vazba na melodické typy bavorské a rakouské, resp. obecně alpské.

Lit.: J. Markl: *Dudy a dudáci*. České Budějovice 1962, s. 18. [lt]

jupka [z franc.], flámiška, flanda, kacamajka, komůdka, plášilka, vizitka – krátký volný kabátek podobný halence, upnutý ke krku, v pase volný, s rukávy u ramen mírně nabranými a pozdviženými. Vzor j. je třeba hledat v módě l. 1865–1870. První výskyt je zaznamenán na Hané a na Dražanské vrchovině koncem 70. let 19. stol. při přechodu k městskému oblečení jako lehčí, spíše letní protějšek kacabajky, šitý s týmiž ozdobnými prvky. Na území Moravy, kde byl kraj živý, se j. rozšířila v 90. letech 19. stol., ale je především oblečením 20. stol. Zprvu byla obecně uznávaným

pracovním oblečením pro pohodlnost při zemědělských pracích (na Slovácku se jí místy v létě zkracovaly rukávy). Nenosila se do města ani do kostela. S rozšířením šicího stroje na venkově dovedly si j. ženy podle jednoduchého stříhu ušít samy (např. na Brněnsku). Teprve když ubývalo švadlen, které uměly ušít kacabajku, začala se j. šít z dražších látek a nosila se i ve svátek a místy se používá ještě na začátku 21. stol. – Na Brněnsku byla j. vzadu střižena mírně do oblouku, na území Ždánického lesa hlouběji a zdobila se jen na přednicích sámkou, tkanicemi se strojovou výšivkou apod. Na Podluží se oblouk vzadu ještě prodloužil a zdobí se zároveň s přednicemi jednobarevnou aplikací v tmavší barvě. J. se sukni ze stejné látky a s jednoduchou hedvábnou zástěrou je oblečením starších podlužáckých žen pro každou příležitost a nevyhýbá se ani umělému materiálu (např. tesilu). Venkovským potřebám vyšla vstříc i konfekce. – V severní polovině Slovácka je j. krátká sotva do pasu, s rovným okrajem. Zdobí se kolem celého dolního okraje užším nebo širším skládaným volánem provázeným aplikací s pestrým květinovým motivem, který pokračuje na přednice (např. i na velkokvětém barevném brokátu). Na Kyjovsku se aplikace napodobovala také pestrou výšivkou. J. se přizpůsobovala dané příležitosti, např. na Uherskobrodsku byla na černé smuteční jupky použita vložka z černé strojové krajky, podložená tmavomodře. Na Kyjovsku se sváteční materiál pořizuje v pastelových barvách, stejný na sukni i na j. (tzv. stejno-kroj), a aplikace je bílá. Ladí s bíle vyšitým šátkem na hlavu. Na Brněnsku se ze stejné látky pořizovala j. a zástěra. – *Kacamajka* na Hlučínsku byla také zdobená kanýrkem a vybíral se na ni tmavý materiál, pro svátek tzv. kotlové hedvábí (měděné barvy). – V Čechách název j. zůstal vyhrazen v pase upnutým kabátkům se šůsky. Jestliže se však volný kabátek stačil rozšířit, podobal se stříhem moravským jupkám. Chodská *flámiška* je stejně krátká, ke krku přiléhavá, s nízkým límečkem, rukávy má na ramennou mírně nabrané a postavené, přednice i okraj lemují portičky, *hagranky*, vzadu ve zvlášť širokém pruhu. Na Doudlebsku se nosila *plášilka (flanda)* z kartounu, krizetu, nazvaná podle toho, že byla v pase volná (lid. *rozplášená*). Také ona měla na dolním okraji nabírání.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 35; M. Ludvíková: *Kroj brněnského venkova*. Brno 1990; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 26. [ml]